

Б.Генжемуратов

**ӘЖИНИЯЗ
ЛИРИКАСЫНЫҢ
ПОЭТИКАСЫ**

"БИЛИМ"

1001

Б. ГЕНЖЕМУРАТОВ

ӘЖИНИЯЗ ЛИРИКАСЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ

(көркем сүўретлеў кураллары ҳәм усыллары,
косық курьлысынын базы бир мәселелери)

НӨКИС
«БИЛИМ»
1997

Б. Генжемуратов. Әжинияз лирикасының поэтикасы (көркем сүзетлеу құраллары хәм усыллары, қосық құрылысының базы бир мәселелери)
Нөкіс «Билим» 1997 жыл, 100 бет.

Монография қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияз Қосыбай улы лирикасының поэтикасы сырларын хәр тәрәпке изертлеулері менен қунлы. Автор Әжинияз лирикасының көркемлігін ашып беріуде шайыр қосықтарындағы метафора, метонимия, синекдоха, символ, жанландыру, гипербола, аллегория, эпитет, теңеу, параллелизм, қайталау, градация, инверсия, аллитерация, уйқас хәм редифлерди үйрениуге айрықша дыққат аударған.

Монография филолог, жазыушы хәм шайырлар, мектеп мұғаллимлери, студентлер, сондай-ақ, поэзия ышқыпазларына Әжинияз лирикасын еле де тереңрек түсиніуде унамлы тәсілрин тийгизеди деген үміттеміз.

Пиқир билдириушилер:

К. Мәмбетов. — *Филология илимлериниң докторы, профессор, Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери, Бердақ атындағы Мәмлекетлик сыйлықтың лауреаты.*

Қ. Оразымбетов. — *Филология илимлериниң кандидаты, доцент.*

КИРИСИУ

Қарақалпақ әдебиятының поэтикасын изертлеу күтә әҳмийетли мәселелердин бири болып, соңғы ўақытларда бул машқала илимпазларда айрықша қызығушылық пайда етип атыр. Әсиресе, қарақалпақ классик шайыры Әжинияз лирикасының поэтикасы үйренилмей атырған тың мәселе болып қиятырғаны сыр емес.

Егер, биз, орыс әдебиаттаныуына нәзер салсақ, әдебий шығармалардың поэтикасын изертлеу мәселеси бир қанша алға илгерилеп кеткенлигин көреміз. Дүнья халықларына белгилі талантлы сөз усталары болған Пушкин (29), Чехов (126), Достоевский (23), Маяковский (11), Блок (111), Зощенко (127), Вознесенский (74) хәм басқа да дәретиушилердин шығармаларының поэтикасы бойынша монографиялар, илимий жумыслар бар екені мәлим. Өзбек (53), қазақ (10), түркмен (100) хәм тәжик (82) әдебияты ўәкиллериниң поэтикасы бойынша да бир қатар қунлы илимий жумыслар исленгенлиги анық.

Дүнья әдебиаттаныуында баҳалы мийнетлери менен белгилі илимпаз В. Виноградов поэтика «көркем сөз дәретиушилигиндеги формалар, түрлер, көркемлеу құраллары хәм усыллары ҳаққында илим» (31, 159), деп жазған еди. Көркем шығарманың поэтикасын изертлеу дүнья әдебиаттаныуындағы ең әҳмийетли мәселе болып келди хәм күтә зәрүр проблема сыпатында бүгинги күни де үйренилип атыр. Ал, қарақалпақ әдебиаттаныуында болса бул мәселеде дәслепки қәдемлер енди ғана басланып атырғанын айтып өткеніміз орынлы. Қарақалпақ әдебиатшыларының поэтиканың базы бир мәселелерине тийисли улыўмалық сыпаттағы мийнетлери баспа сөз бетлеринде жәрияланды. Шайыр хәм жазыушылар шығармаларының көркемлик өзгешеликлерин, шеберликтің сырларын, шығармалардың түр хәм жанрлары, формасы хәм мазмуны, құрылысы, сондай-ақ, басқа да мәселелерди қозғаған С. Ахметовтың (6; 7; 8; 9), Қ. Султановтың (107; 108; 109), К. Мәмбетовтың (67; 69; 70; 71; 73), К. Худайбергеновтың (119), С. Бағадырованың (24), Қ. Муратбаевтың (76), Г. Есемуратовтың (40; 41), Қ. Жәрімбетовтың (44; 45), Қ. Оразымбетовтың (88), П. Нуржановтың (86) хәм басқа да алымларымыздың мийнетлери мәселеге терең қатнас жасауы менен қунлы.

Қарақалпақ ауызеки әдебиятының поэтикасы туұралы түсиникке ийе болмай туып қарақалпақ классик шайырлары қосықтарының поэтикасын, сондай-ақ, ауызеки әдебиат хәм классик шайырлар қосықларындағы шеберликти билмей туып бүгинги күндеги шайырлар поэтикасын үйрениу мүмкин емес. Булар бири бири менен күтә тығыз байланыстағы қубылыслар.

Хәзирги заман әдебиаттаныуында поэтиканың өзи улыұма поэтика, түсиндирме (описательная) поэтика хәм тарийхый поэтика түринде үйрениледі. Улыұма поэтика гүллән әдебиат теориясы көлеминде хәр қандай көркем шығарманың тәбиятын дыққатқалса, түсиндирме поэтикада белгили бир дәуірдеги әдебиатты, я болмаса белгили бир шайыр яки жазыушының дәретиушилиги шығармасы үйрениледі. Тарийхый поэтикада болса әдебиаттың тарийхы хәм теориясы бириктирилген халда, олардың көркем формалары хәм усылларының эволюциясы, пайда болыу, қәлиплесиу, рауажланыу қубылыслары изертленеді.

Бизиң бул жумысымызда тийкарынан қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияз дәретпелериндеги көркемлеу қуралларына, сүүретлеу усылларына, қосықтың жағымлы ҳауазлылығын тәмийинлеудеги шеберлигине хәм олардың қосық мазмунын байытыуға қатнасы мәселелерине дыққат аударылды. Бизиң пикири-мизше, шайыр лирикасының поэтикасын изертлеу – арқалы биз сүүретлеу хәм көркемлеу шеберликлерин билиу менен шекленип қалмаитуғынымызды атап өтпекшимиз. Ал, оның нәтийжелери поэзия туұралы, көркем шығарманың тәбияты ҳаққындағы пикирлердин рауажланыуына, әдебиаттаныудың өрисиниң кеңейуине аз да болса тәсирин тийгизеді, деген үмиттеміз.

Қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияздың өмири хәм дәретпелери туұралы илимпазлар, жазыушы хәм шайырлар журнал санларында, газеталарда хәм китаптарда көп ғана пикирлер билдирди. Бирақ, Әжинияз лирикасының поэтикасы бойынша кең көлемдеги, терең илимий-теориялық мазмундағы жумыслар шын мәнісинде исленбей атырғаны белгили.

Әжинияз шығармаларының ең дәслепки изертлеушилериниң бири Н. Дәуқараев еди. «Революциядан–бурынғы қарақалпақ классикалық дәретпелери» атлы кандидатлық диссертациясын 1946-жылы жақлаған ол қарақалпақ классик шайырлары Бердақ хәм Әжинияздың дәретпелерине кеңрек тоқтады. Илимпаз «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиаты тарийхының очеркleri» (35) монографиясында Әжиниязды лирикалық қосықлардың шебери сыпатында баҳалайды. С. Ахметов пенен Б. Исмайлов 1950-жылы баспадан шыққан орта мектептердин 9-класына арналған сабақлығында өзлериниң Әжинияз ҳаққындағы ойларын ортаға салды (73, 7). Академик М. Нурмухаммедов «Совет Қарақалпақстаны» газетасының 1957-жылғы санларының биринде Әжи-

нияз қосықларының поэтикасын Науайы хәм Физулий қусаған шайыр дәретпелерин билмей туып түсиниу қыйын (37) екенин жазады.

Республикамыздың баспа сөз бетлеринде жәрияланған Х. Хәмийдовтың (121; 122), К. Мәмбетовтың (66; 67; 70; 71), И. Сағыйтовтың (102), Қ. Айымбетовтың (2), С. А. Қариевтиң (55), А. Муртазаевтың (77; 79; 80; 81), Қ. Байниязовтың (18; 19; 20; 21), Қ. Мақсетовтың (65), Қ. Султановтың (107; 110), Ә. Пирназаровтың (96), Т. Жумамуратовтың (49), О. Бекбауловтың (26), А. Бекбергенов хәм Б. Қәлимбетовтың (26), А. Пахратдиновтың (92), Ю. Пахратдиновтың (93), Қ. Худайбергеновтың (113), Г. Дәулетованың (36; 37), Х. Өтемуратованың (90) хәм басқалардың мақалалары Әжинияздың өмири хәм дәретиушилигине, қолжазбалары хәм философиялық көзқарасларына, қосықларының көркемлик өзгешелиги хәм дәстүр, жаңашыллық қусаған мәселелерге арналған болып, шайырдың дәретиушилик тулғасын хәр тәрәппеме үйрениулері хәм халыққа және де кеңирек танытыуы менен баҳалы.

Әжинияздың қосықлары туұралы ең дәслепки теориялық пикирлер белгили дәрежеде К. Мәмбетовтың 1968-жылы жақланған «Қарақалпақ әдебиатында Шығыс классиклери дәстүрлери» деп аталған кандидатлық диссертациясында өз көринисин тапты. Әдебиатшы Н. Жапақов «Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиатында реализм мәселеси» (43, 72–93) китабында Әжиниязды Шығыс әдебиатын жақсы билген хәм оның форма, техникасын терең ийелеп, оны қарақалпақ әдебиатына терең сиңистирген мазмунға ылайық өлшем, ырғақ излеген, қарақалпақ әдебий тилин байытыуға үлес қосқан шайыр сыпатында баҳалайды. Әжинияз қосықларындағы шеберликтин сырларын теориялық бағдарда изертлеуге бириншилерден болып жол баслаған илимпазлардың бири Ә. Пирназаров еди. «Әмиудәрья» журналының 1975-жыл санларының биринде жәрияланған «Әжинияздың сөз усталығы ҳаққында гейпара ойлар» (96) атлы мақаласы усындай сыпатла-ры менен бүгинги күни де әхмийетли. Әжинияздың мухаммеслери, бир қатар қосықларындағы уйқас хәм редифлер туұралы Қ. Муратбаевтың «Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы» (76) мийнетинде аз болса да бир қанша итибарлы пикирлер бар екенин көреміз.

Филология илимлериниң докторы И. Сағыйтов «Әжинияз қарақалпақ әдебиатының мақтанышы» (103) атлы мақаласында Әжинияздың өз заманы ушын новатор шайыр болғанын, қарақалпақ әдебиатының тематикасын, мазмун, стиль хәм формасын байытқан, классик шайырлардың хәм халық ауызеки әдебиатының әдебий дәстүрлерин дауам еткен хәм рауажландырған шайыр, деп атап өтеди. Филология илимлериниң докторы Х. Хәмийдовтың

«Шығыс тиллериндеги жазба дереклер» (124) мийнетинде шайыр поэзиясының тематикасы, сюжеттик детальлар, стиль, форма, жанр, образлық құраллар хәм көркем тил бойынша таллау жасауға умтылысларды ушырастырамыз. Усы күнге шекем Әжинияздың өмири, қолжазбалары хәм қосықларының көркемлик өзгешеликтери, поэтикалық сөз саплаудағы шеберликтери, қарақалпақ поэзиясына алып кирген дәстүр хәм жаңалығы, қарақалпақ әдебиятындағы орны, философиялық көзқараслары, шығармаларының жанрлық өзгешеликтери хәм образ жасау усыллары қусаған мәселелерди өз ишине алған Қ. Байниязовтың «Қосықтың күши» (22), Б. Қәлиметовтың «Әжинияздың лирикасы» (59) хәм «Лирика Ажинияза» (54), Ә. Әлеуовтың «Әжинияздың ағартушылық ойлары» (17), Ә. Пирназаровтың «Мастерство Ажинияза» (97), А. Муртазаевтың «Шайырдың мухаббаты» (78), К. Мәмбетовтың «Әжинияз» (73) илимий мийнеттери, монографиялары, илимий очерктери өз алдына китап сапасында баспалардан шықты.

Филология илимлериниң кандидаты Қ. Байниязовтың «Қосықтың күши» мийнетинде, тийкарынан, шайыр дөретпелериниң жәриялануы хәм изертленуі жағдайлары, өмири тууралы дереклер, әдебий орталығы, жаңадан табылған хәм баспасөзде жәрияланбаған қосықтары хаққында пикирлерге көп орын ажыратылады. «Әжинияз шығармаларының идеялық-көркемлик өзгешеликтери» деп аталған бөлиминиң өзинде шығармаларының идеялық мазмұнына айрықша дыққат аударғаны ал, көркемлик өзгешеликтерине аз ғана тоқтап өткени сезиледи. Деген менен бул мийнет хәр қыйлы дереклердиң сәтти қолланыулары менен қызықлы.

Илимпаз Б. Қәлиметовтың «Әжинияздың лирикасы» монографиясында шайыр дөретпелери Хысырау Дехлавийдин, Фирдаусийдин, Саадийдин, Низамийдин, Жәмийдин, Науайының, Машрабтың, Надираның, Андалиптиң хәм Мақтымқұлының шығармалары менен салыстырмалы изертленеди хәм олардың Әжиниязға тәсири, сондай-ақ, идеялық жақындықлары сөз етиледи. Мийнет Әжинияздың лирикалық қосықларындағы көркемликтің сырларын метафоралар, теңеулер, метонимиялар, синекдокалар (59, 51—64), ырғақ хәм уйқаслар (58, 103—119) әтирапында ашыуға хәрекет етиулері менен бахалы. Б. Қәлиметовтың орыс тилинде Ташкенттиң «Фан» баспасынан 1981-жылы шыққан «Лирика Ажинияза» монографиясында да негизинен усы мәселелер дөгерегинде илимий пикирлер жүритиледи. Лекин, орыс тилинде баспадан шыққан бул монографияда бир қатар қәтеликлерди көремиз. Мәселен, «Қасқалдаққа бир ағары май питсе» деп басланатуғын төртликтің екінши қатарындағы «көлин танымас» төртінши қатардағы «елин танымас» редифлерин алты бууынлы уйқас (шестисложная) сыпатында (54, 84) бахалайды. Бизинше, бул бириншиден — ре-

диф, екіншиден — бес бууынлы. Бул аудармашының қәтешилиги болуы да мүмкин.

Ә. Әлеуов «Әжинияздың ағартушылық ойлары» мийнетинде шайырдың философиялық, педагогикалық, этикалық хәм эстетикалық көркем пикирлерине таллау жасайды. «...поэзиядағы натурализм, яғный объектив уақыяны сол турысында баянлау көркем өнерде тәсирсизликке, эстетикалық құнсызлыққа алып келетуғынын, болмыс берген уақыяны хәр бир шайыр өзиниң бай поэтикалық фантазиясында, рууый дүньясында қомлауы, дүньяға көзқарасы тийкарында идеалластыруы керек» (17, 32—33), деп жазған пикирин мақұллауға турарлық екенін айтып өтиуимиз тийис.

Ә. Пирназаров Әжинияз лирикасының поэтикасын изертлеудің екіншилерден болып қолға алған илимпазлардың бири еди. Илимпаздың «Мастерство Ажинияза» монографиясы шайыр шеберлигин изертлеуде мәселеге терең илимий қатнас жасауы менен әҳмийетли. Ә. Пирназаров Әжинияздың қарақалпақ поэзиясы тарихындағы тутқан орнын шайырдың тәбийый таланты әтирапында бахалай отырып, оның сағалары үш нәрседен; шығыс классиктериниң поэтикалық дәстүрлеринен, халық ауызеки әдебиятынан, сондай-ақ, өзине шекемги хәм өз дәуириндеги шайырлар шығармаларының ең жақсы үлгилери тәсиринен басланатуғынын жазады. Әсиресе, жумыстың «Әжинияздың поэтикалық дүньясы» хәм «Әжинияз поэзиясының көркемлик өзгешеликтери» бапларында шайыр шығармаларының көркем мазмұны және де тереңирек ашылады. Илимпаз Әжинияз шығармаларындағы араб-парсы сөз қатламларына, олардың қосық қатарларында қолланылуы өрисине, сондай-ақ базыбир қарақалпақ хәм басқа да түркий сөзлердиң сәл өзгертилген формада көриниулерине таллау жасай отырып, олар қосық қатарларының музыкалылығын байытатуғынлығын (97, 83), сеслер гармониясына, жағымлы хауазлылыққа зыянын тийгизбейтуғынын (97, 85) дурыс көрсетеди. Лекин, гәп Әжинияздың шеберлиги хаққында айтылып отыр екен, монографияда шайыр қосықларындағы троплар хәм фигуралар тууралы кеңирек тоқтамағаны өкинишли. Себеби, Әжинияздың сөз саплаудағы шеберлиги троплар хәм фигураларды ислетиудеги өзгешеликтеринде және де анығырақ айқынласады.

Филология илимлериниң докторы А. Муртазаев Әжинияздың өмири хәм дөретиушилиги хаққында өзиниң илимий мақалалары менен баспа сөз бетлеринде жийи-жийи көринип киятыр. Илимпаздың «Шайырдың мухаббаты» мийнетинде баспадан шыққан басқа алымлардың монографиялары хәм мийнеттериндеги сыяқлы Әжинияздың өмири хәм дөретпелерин үйренуі, оның философиялық, сиясий-жәмийетлик көзқарасларын бахалау, мухаббат, тууылған ел тууралы жазылған қосықларын таллау, шайырдың әдебий ор-

талығы хәм қосықларындағы классик шайырлар поэзиясының тәсири қусаған мәселелерге айрықша дыққат аударғаны сезиледи. Шайырдың лирикалық қосықларды жазуыдағы шеберлиги, аруз өлшеміндеги шығармалары, «Бозатау» поэмасындағы жанрлық өзгешелик, көркемлік белгилер хәм дүзиліси бойынша бир қатар бақалы пикирлери бар. Илимпаздың «Әжинияз творчествосында инсанның руұхый дүньясын ашыуға көбирек кеуіл бөлинеди» (78, 3), деген пикирин биз толығы менен қууатлаймыз. Шынында да шайыр инсанияттың руұхый дүньясындағы құрамалы қубылыстарды көркем сәулелендириу ушын поэтикалық тилдеги сөз саплаудың ең ағда үлгилеринен мүмкиншилиги болғанынша көбирек пайдаланыуға хәрекет етеди.

Филология илимлериниң докторы К. Мәмбетовтың «Әжинияз» илимий очерки Әжиниязтаныуды илим сыпатында және бир басқыш жоқарыға көтерген мийнет болып табылады. Илимий очерктың басқа мийнетлерден айырмашылығы соннан ибарат, бунда Әжинияздың поэтикалық мйрасларына жаңаша түсиниклер майданында турып пикир жүргизиледи, шайырдың поэтикалық шеберлигине көбирек хәм айрықша дыққат аударылады. Орта Азияда жасаушы түркий тиллес халықлардың ауызеки әдебияты хәм классик шайырлары шығармаларын көп изертлеген қәниге сыпатында К. Мәмбетовтың Әжинияз шығармаларын таллауы әхмийетли пикирлерди оятады.

Илимпаз, шайыр лирикасының мазмунын тийкарынан тууылып-өсип, камалатқа жетистирген Уатан, жәмийетлик қубылыстар, философиялық, дидактикалық хәм мухаббат лирикаларынан излеуе бағдар береді.

Илимпаздың шайыр лиро-эпикалық шығармалары болған «Бозатау» поэмасы хәм «Қыз Меңеш пенен айтысы» ның қатарына жаңадан табылған шығарма сыпатында «Шежире» ни киргизиуи қызықты болжау хәм пикирлерге нұсқау береді. К. Мәмбетов бул мийнетінде шайыр поэтикасында тийкарынан төрт әдебий дәстүрди; жазба әдебиятқа тән дәстүрди, күншығыс шайырлары шеберлигиндеги дәстүрди, ислам дини тәлийматларын нәсиятлау дәстүрин хәм халық ауызеки поэзиясы дәстүрлерин (73, 73) көрсетип өтеди. Шайыр поэзиясындағы жаңашыллық усы дәстүрлер негизінде дүньяға келетуғынлығын жазады.

Илимпаз Әжинияздың қарақалпақ әдебиятына алып кирген жаңалығы «оның әдебиятымызға ғәззел, мухаммес, рубайы хәм поэма жанрларын алып кириуи тийкарында көзге түседі» (73, 119), деп бақалайды. Сондай-ақ К. Мәмбетовтың «Әжинияз поэзиясының жанрлық өзгешелиги хәм көркемлік өзгешеликleri пүткиллей бөлек» (73, 130) нәрселер, «шайыр поэзиясының нәзик өзгешеликleri қосық қурылысының сырлары тийкарында да ашылады» (73, 130), деген пикирleri мәселени терең илимий көзқа-

раслар тийкарында изертлеуе бағдар бериушилиги менен бақалы. Алымның Әжинияз қосықларындағы ырғақ, уйқас, өлшемлер (бармақ, аруз) хәм бәнт хәққындағы теориялық пикирleri әхмийетлиги менен дыққатымызды тартады. Солай болса да, илимпаздың өзи ескертип өткеніндей бул үлкен жумыстағы «Академиялық сыпатламалардың қысқартып...» (73, 144) жәрияланғаны өкинишли. Себеби, усындай хәр қыйлы «қысқартыулар» қатаң илимийликтеги избе-изликке, пикирлердин логикалық бирлигине нұқсанын тийгизгени сезилип турады.

Филология илимлериниң докторы Қ. Султанов Әжинияздың лирикалық қахарман образын дәретиудеги усылларын айрықша бақалап, «Ол параллелизмди, метафора, теңеу, эпитеттерди, қулласы барлық сөзлерди шебер, орынлы қолланады» (109, 37), деп шайырдың поэтикалық тилине айрықша дыққат аударған еди.

Филология илимлериниң докторы Қ. Мақсетов «Әжинияз хәм халық поэзиясы» (65) атлы мақаласында Әжинияз туұралы. «...ата-бабалардан киятырған халық поэзиясын жетилистириуе, оған шын мәнісинде жазба, әдебий түр бериуе тийкар салды... китабый, жазба бағдарға бейимлилик Әжинияз поэзиясының айрықша белгилерин құрап турады», деп шайырдың қарақалпақ классикалық поэзиясындағы өзіншелик орнына бақа бергенлиги мәлим.

Филология илимлериниң докторы Ә. Пахратдинов әдебиятшылардың хәм пүткил жәмийетшиликтиң алдына «Әжинияз шайыр творчествосының орнын тек қарақалпақ әдебияты тарийхында ғана көрип қоймастан, оның Хорезм мәдениаты тарийхындағы тутқан орнын да белгилеп алыуымыз керек» (92), деген орынлы усынысты қояды.

Әжинияздың дәретиушилиги бойынша газета хәм журналларда, хәр қыйлы баспаларда жәрияланған жоқарыдағы көрсетилип өтилген мийнетлерден басқа да көп ғана мақалалар хәм илимий мийнетлер жарық көрип атырғанлығы белгилі.

Лирикалық қосық дегенде, биз, лирикалық қахарманның руұхый дүньясындағы кеширмелериниң көркем сөзде сүүретлениуин түсинемиз. Ал, инсанның жан дүньясындағы қубылыстардың көркем сөзде сәулелениуин түсиниу ушын руұхый дүньядағы мазмунның поэтикалық тилде әлуан қубылыстағы полифониялық көринислерге ийе болатуғынын, қосық қатарларындағы сеслер үнлеслиги хәм жағымлы хауазлылықтың поэзиядағы әхмийетин билиуимиз керек. Тийкарғы мақсетке ерисиу ушын жумысымызда төмендеги мәселелерди;

— троплардың (метафора, метонимия, синекдоха, символ, прозопопея, гипербола, аллегория, эпитет, теңеу) лирикалық мазмунға қатнасын анықлауды,

— көркем мазмунды тереңлестіріудегі фигуралардың (параллелизм, қайталау, градация, инверсия) әхмийетін ашып беріуді,

— лирикалық қосықтағы аллитерациялардың поэтикалық әхмийетін хәм қосық ұйқасларының тәбиятын үйрениуді,

— редифлердің әхмийетін ашып беріуді ұазыйпа етип қойдық. Жұмысқа теориялық, проблемалық сыпат тән болып, ол биографиялық изертлеу бағдарында жазылды. Бизің бул мийнетимиз қарақалпақ классикалық әдебияты хәм әдебиат теориясы, сондай-ақ, поэзия бойынша арнаулы сабақлықлар дүзилгенде хәм курслар оқытыуда, әдебий шығармалардың поэтикасын изертлеу жұмыстары жүргизілгенде пайдаланылыуы мүмкін.

І Бап

ӘЖИНІЯЗ ЛИРИКАСЫНЫҢ КӨРКЕМ СҮҰРЕТЛЕУ ҚУРАЛЛАРЫ ХӘМ УСЫЛЛАРЫ

1. ШАЙЫР ЛИРИКАСЫНДА ТРОПЛАР

Орыс поэзиясы бойынша қунылы илимий мийнетлерди дөреткен көрнекли илимпаз В. М. Жирмунский туұралы Д. С. Лихачев, оның поэтикаға болған қатнасы хәм қызығыұшылығының нәтийжеси түсиниклериниң кеңейип, мазмунды изертлеу, тексттиң тарийхын, хәттеки, биографиялық фактлерди үйрениу басқышларына өткенлигин, булардың барлығы да шығарманың көркемлигин, автордың көркем дөретіушилигин анықлау көзқарасынан келип шыққанлығын (47, 12) айтып бахалаған еди.

Поэзиялық шығармалардың көркемлик қунын анықлау барысында «Задачи поэтики» мийнетинде В. М. Жирмунский троплар хәққында сөз ете отырып оны поэтиканың бир бөлими (47, 30) сыпатында бахалайды.

Егер, биз қарақалпақ поэзиясы туұралы пикир жүритер екенбиз, онда филология илимлериниң докторы С. Ахметовтың еслетип өткениндей «Лирика дегенде миллий поэзияда, көз алдымызда ең алды менен Әжинияздың өлмес дөретпелери турады» (7, 399). Қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияздың лирикалық қосықларының көркемлик дәрежесин, шайырдың өз шығармаларына болған дөретіушилик қатнасын, қосықларының көркем мазмунын анықлауымыз ушын, әлбетте, троплар туұралы түсиникке ийе болыуымыз керек. Көркем сөз устасы қандайдур затты, қубылысты, яки хәдийсени сүұретлеу ушын сөз я болмаса сөз бирикпелерин өзиниң тийкарғы мәнисинен басқаша аұыспалы мәнисте қолланса, бундай усылды әдебиаттаныу илиминде троплар деп атау қолланылып қиятыр. А. Квятковский троп туұралы төмендегидей анықлама береді: «Троп, грек сөзи болып (*tropos*), тийкарғы мәниси — бурыу, көшириу, айналдырыу, образ. Троп — сөз, сөз дизбеги хәм түсиникти образлы, көширмели мәнисте пайдаланып поэтикалық айтыу усылы. Троп өз ишине метафора, метонимия, синекдоха, симфора, гипербола, ирония, литота, гейде эпитет, аллегория, перифразды қамтыйды (57, 312).

Сөзлерди аўыспалы мәнисте қолланыў, яғный тропты пайдаланыў тилдеги, әсиресе, поэтикалық тилге тән нәрсе болып, бул сөзлердиң қолланылыў майданын кеңейтеди, мазмунлық мағанасын тереңлетеди, яки байытады.

Әжинияз лирикасы тропларға оғада бай болып, оның тамырлары, әлбетте, қарақалпақ халқының аўысеки әдебиятынан басланады. «Алпамыс» дәстанында Алпамыс Баршынды ізлеп Тайшыханның елине сапарға шыққанында Қаражан батыр жолда оннан қайда хәм не ушын баратырғанын сорағанда, Алпамыс өзиниң малынын дерегин сорап, ізлеп жүргенин мынандай астарлы мәнидеги гәплер менен билдиреди;

Алдын баслап кеткен ол қара нарым,
Кейнинен кеткенди қуба ингени.
Ортасында кетти ақша ботасы,
Мойнында кеткенди алтын буйдасы (60, 58).

Бирақ, Қаражан Алпамыстың астарлы мәнидеги гәпине түсинбейди. Алпамыс «Алдын баслап кеткен ол қара нарым» дегенде қайнатасы Байсары, «Кейнинен кеткенди қуба ингени» дегенде қайнанасы туўралы, ал «Ортасында кетти ақша ботасы» дегенде Гүлпаршын ҳаққында сөз қозғап отыр. Бундағы қолланылған «қара нар», «қуба ингени», «ақша бота» — метонимиялар.

Ал, «Мойнында кеткенди алтын буйдасы» деген қатардағы «алтын буйда» эпитетли метафора. Биз мысалға алған қатарлардағы ҳәр бир сөздиң қолланылыў тарийхы бар. «Қара нар»ға салыстырылған Байсары туўралы «алдын баслап кеткен» деген сөз дизбегиниң қолланылыў мәниси — қудасы Байбөриге өкпелеген ол өз елинен көшиў ҳаққындағы идеяны баслаған еди. Ал, «қуба ингени»ге салыстырылған қайнанасы туўралы «кейнинен кеткен» деген сөз дизбегиниң ислетилиў мәниси — кемпир көшиў туўралы пикирге қарсы болады, «Тилимди алсаң көшпе қалмақ журтына» деп ғаррысына нәсият береді. Бирақ, Байсары кемпирине ашыўланып оны қамшыға алады, сонлықтан кемпири илажсыздан кейнине ериўге мәжбүр болады. Байсарының да, оның кемпириниң де ең қымбатлысы, ең бағалысы, ең қызғыштай қорыйтуғыны — Гүлпаршын, соның ушын да Баршын туўралы «Ортасында кетти ақша ботасы» деген образлы қатар келтириледі. Ол да найлаж кетип баратыр. Бизиң пикиримизше, дәстанды дәретиўшилер Алпамыстың тили арқалы «алтын буйда» дегенде ақлай түсилген қудалықты нәзерде тутқан. Дәстанның басында бул туўралы Байбөри хәм Байсарының тилинен мынадай пәтиўаға келиўлер айтып өгиледи; «Сениң улың болса, мениң қызым болса, екеўимиз куда болайық — деди. Сол жерде қарғы тағып, мал байлады. Ақлай куда болды» (64, 9).

Ә. Пирназаров «Шығыс классикалық поэзиясында, ҳәттеки,

хәр бир бәйттен (еки қатар) терең ой-пикир, бәлент лапыз, сулыўлық, ушқыр сөзлилик, троп, афоризмниң жәмлениўи талап етилер еди. Шайырдың шеберлиги хәм орны усы сапаларға қарап анықланар еди» (97, 64), — деп жазды.

Әжинияз шығармаларындағы метафоралар, аллегориялар, символлар, метонимиялар, эпитетлер хәм теңеўлер туўралы белгили алымларымыз К. Мәмбетов (73), Ә. Пирназаров (97), Қ. Байниязов (22), А. Муртазаев (78), Б. Қәлимбетов (54; 59) хәм басқалар өзлериниң көлемли мийнетлеринде сөз етти. Бирақ, бул мийнетлерде Әжинияз лирикасының поэтикалық қунын белгилейтуғын усындай әжайып көркемлеў қуралларының шайырдың руўхый дүньясын ашыўдағы әҳмийетине дыққат аз қаратылғаны сезилип турады.

Әжинияз лирикасының тәсирлиги, көркемлиги, сүүретленип атырған зат, яки қубылыс туўралы анығырақ хәм тереңирек пикир жүритиўимизге себепши болатуғын күш — шайырдың тропларды жемисли пайдаланыўында.

Филология илимлериниң докторы К. Мәмбетов Әжинияз поэзиясының жанрлық хәм көркемлик өзгешеликлери туўралы пикирлериниң биринде «...бир шайыр менен екинши шайырдың арасындағы парық оның аз я көп жазғанлығында емес, бәлки өзинен алдыңғыларға қарағанда қаншелли дәрежеде. жаңалық ашыўы, жанрлық мүмкиншилигин көбейтиўи, образ жасаў усылының айрықшалығы, дәртли сезим хәм сөз саплаў усыллары тийкарында айрықша көзге тасланады», (73, 116) — деп жазады. Шынында да хәр қандай шайырдың шайырлық дәрежесин, оның шығармаларының бағасын сан категориясы емес, ал, сапа категориясы белгилейди. Әжинияздың лирикалық қосықларының сапа дәрежесин белгилейтуғын троплардың ишиндеги айрықша көзге тасланатуғынларының бири — метафоралар. «Лириканың тәжирийбесинде, поэзияның тарийхының көринисине қарағанда, лирика метафорасыз болмаған хәм болмайды да, — деп лирикалық қосықлардағы метафораның орнын жоқары бағалайды түркмен әдебиятшысы Р. Режебов. — Буның өзи метафорасыз лириканың ҳасла лирикалық гөзаллыққа, лирикалық мазмунға ийе бола алмайтуғынын көрсетеди» (100, 169).

Әжинияз лирикасының поэтикасын изертлеў мәселесинде метафоралар, аллегориялар хәм басқа да троплар туўралы пикирлескенимизде базы бир түсиниклерге анықлық киргизиўимизге туўра келеди, деп ойлаймыз. Филология илимлериниң кандидаты Қ. Байниязов Әжинияздың «Дәўран болмады» қосығын «Қуба қуш», «Көк шолақ ийтке» қосықларының қатарында аллегориялық формада берилгенликте (22, 77) сыпатлайды. Бизиң пикиримизше, Әжинияздың «Дәўран болмады» («Болмады» редибли — Б. Г.) қосығына тек аллегориялық қәсийетти берип шеклеў базы

бир келиспеушиликтерди пайда етеди. Шайырдың бул қосығында метафора да, символ да, метонимия да ушырасады.

Әжинияздың сөз етилип атырған «Болмады» редибли қосығы:

Сәңемлер қолында тилла саз едим,
Хәуижге келтирер жәнән болмады.
Туғрымда талпынған алғыр баз едим,
Қәлпе-сәйядларым маман болмады (15, 38). —

деп жазылған қатарлар менен басланды. Қосықтың биринши қатарының өзінде символ хәм метафора бар. Бул қатардағы «сәңемлер» сөзі—символ, себеби, Сәнем хаял-қызлар гөззаллығының, хаял-қызлар мухаббатының улыўма сыпатламасын өзінде жәмлеген. «Сәңемлер» дегенде биз хаял-қызларды түсинемиз. Ал, «тилла саз» — метафора. «Тилла» дан, яғный алтыннан тенгелер, хәр қыйлы безеніу буйымлары ҳ. т. басқалар исленеди. Бирақ, саз әсбабы, яғный қобыз яки дуўтар соғылмайтуғыны мәлим. Соғылған жағдай да ол ҳақыйқый мәнисиндеги саз әсбабы болалмас еди. Метафорада «...уқсастырылып атырған хәм соған уқсас еки зат, яки ҳәдийсе арасындағы улыўма мегзесликке тийкарланылады; уқсас нәрсеге уқсастастырылып атырған нәрсениң белгилери, сыпатлары, көшип өтеди» (28, 149—150). Мысалға алынған қатарда «тилла» ның, яғный алтынның сыпатлары, белгилери «саз» ға — дуўтарға көширилип отыр. «Тилла сазды (алтын дуўтарды — Б. Г.) тат баспайтуғынын, ширимейтуғынын, баҳасы ўақыт өткен сайын жоқарылайтуғынын билемиз. Шайыр соның ушын да хәм физикалық жақтан, хәм руўхый жақтан камалатқа жетскен инсан сыпатында өзін саналы түрде «тилла саз»ға салыстырады. «Саз» (дуўтар — Б. Г.), егер усы сөзди туўра мәнисинде түсинер болсақ белгиди бир адам, тәрепинен намалы қосыққа қосып, яки өз алдына шертилетуғын әсбап. Бул әсбап адамлар қуўанғанда, яки қапаланғанда, өмир туўралы толғаныслар қушағында қалғанда намаға салынып шертилип муңлас хәм сырлас бола алды. Тәселле берип жубата да алады. Сондай-ақ, саз әсбабы инсанның кеўилинде қуўаныш, яки қайғы сезимлерин оятыуы да мүмкин. Әжинияздың «Болмады» редибли қосығын оқып отырып шайырдың жан дүньясын қайғыға да, қуўанышқа да, айралыққа да, сағынышқа да, бахытқа да, бахытсызлыққа да толы екенлигиниң гүўасы боламыз. Биз сөз етип отырған «саз»дың, атап айтқанда, «тилла саз»дың сапалық қәсийетлери лирикалық қаҳарманның өзине көширилген. Нәтийжеде биз усы сөзлер, қатарлар, шуўмақ хәм улыўма қосық туўралы тереңирек пикир жүритемиз. Заман хәм дәуир туўралы шайырдың руўхый дүньясы ықлымында турып баҳа беремиз.

Түркмен халқының классик шайыры Мақтымқулының шығармалары да метафораларға күтә бай болып, әдебиятшы Б. Г. Гар-

риев бул туўралы мынандай дейди: «Метафорада сөз көшпели мәнисте алынып, ол уқсатыу усылында дүзиледи. Мақтымқулы метафораны көп жерде қолланады. Мысалы оның «Галып мен» атлы биографиялық қосығында мынандай метафоралар бар;

Гирдаба дүшүп мен дәли дашғында.

Бул жерде Мақтымқулы өз дәуириниң аўыр шараятлары нәтийжесинде жаўыз ғүлпетлерге дус келгенлигин аңлатады. Ол усындай жағдайды адамның ийримли дәрьяның бурқасынына батыуына салыстыруў жолы менен береді (33, 170).

Илимпаз Қ. Байниязов Әжинияздың «Болмады» редибли қосығын аллегориялық формада берилген, деп сыпатлауының мәни-си бул қосықтың төртинши шуўмағында:

Дәрек йоқ ушырған қуба қушымнан,
Базарым тарқады ерте пешиннен,
Кәруан өткен ўақта мениң тушымнан,
Көңил мүлким жолға әнжам болмады (15, 38). —

деп жазылған қатарларында «қуба қуш» сөз дизбегиниң қолланылғанына байланыслы келип шыққан болыуы мүмкин. Дурис Қ. Байниязов шайырдың «Қуба қуш» қосығына аллегориялық мағанада түсиник бергенин қуўатлаймыз. Лекин, шайырдың «Болмады» редибли қосығындағы «қуба қуш» сөз дизбегі символ хызметин атқарып тур деген пикирдемиз. Метафора, аллегория, символ хәм метонимиялар бири-бирине жақын категориялар, Бирақ, олардың шығармадағы қолланылуы өрисине қарап өзине тән айырмашылықтары менен үйрениўге болады.

«Аллегория түсиниги метафора түсиниги менен байланыслы, — деп аллегория туўралы анықлама береді көрнекли илимпаз Л. И. Тимофеев. — Бунда (аллегорияда — Б. Г.) метафораның сапалық қәсийетлери бойынша, яғный бир топардағы қубылыслардың белгилериниң екнши топарға көширилиуи тийкарында қурылған пүтин бир шығарманы нәзерде тутамыз, мәселен, тымсалларда ҳайуанлар адамлардың орнында қатнастырылып, олардың ҳәрекетлери, яки мүнәсибетлери, адамлардың мүнәсибетлери менен салыстырылып, нәтийжеде анықланған жуўмақ шығарылады» (112, 220).

Л. И. Тимофеевтиң пикирине нәзер салып баҳалайтуғын болсақ аллегориялық сүўретлеу дегенимиз метафораның сапалық қәсийетине тийкарланып дәретилген пүтин бир шығарманың бойындағы категория екен. Мәселен, Әжинияздың «Ағалар бир қус қашырдым», «Қуба қуш» қосықлары аллегорияның әжайып үлгиси. Бул еки қосықта да пүтин бир шығарманың бойында қус сүўретлениледи. Метафора, символ хәм басқа да көркемлеу қу-

раллары «құс» ты аллегориялық сүңретлеу дәрежесине алып шығуға хызмет қылады. Сондай-ақ, Күнхожаның «Түйе екенсең» қосығын да аллегориялық сүңретлеу ұсылына киргизиүимиз мүмкин.

Ал, биз мысалға алып таллап отырған «Болмады» редибли қосығындағы «қуба құш» («Дәрек йоқ ушырған қуба құшымнан») — символ, деген пикирди айтып өткен едик. «Қуба құш» — «бахыт құсы», «дәулет құсы» дегенлерди аңлатады. Бул «құс» — илхам, йош, жаслық қызғын. Усы бахыт құсының лирикалық қаҳарманды таслап ушыуы — бахытсызлық. Соның ушын да шайыр ұсы шуўмақтың екнши қатарында «Базарым тарқады ерте пешиннен», деген образлы пикирди, метафоралы сүңретлеуди дыққатымызға ұсынады. Илимпаз С. Ахметовтың пикиринше базы бир жағдайларда «Метафора қосықтың тутас қатарларын да алып турыуы мүмкин» (8, 156). Әжинияздың көп ғана қосықларының тутас қатарлары хәм шуўмақларына ұсындай сапалық қәсийет төп. Биз мысалға алып атырған қатарлар ұсындай сыпатларға ийе.

Егер, биз, сөзди туўра мағанасында түсинер болсақ, базар — адамлардың материаллық хәм экономикалық қатнасығының, байланысының жоқары басқышқа көтерилетуғын орынларының бири. Базарда затлардың қуны хәм баҳасы белгили болады. Уақыт кеңислигинде оған белгили бир мүддет ажыратылады. Әжинияз өз қосығында сөз етип отырған «базар» — ол инсанның жаслығы. Хәқыйқый қамалатқа жетискен пайыты. Қызықлы мазмунға ийе дәуири. Бирақ, ол, яғный «базар» өмирдің хәуижили, шийрин демлеринде «ерте пешиннен» — мезгилинен бурын тарқап отыр. Қарақалпақ халық аўызеки әдебияты өмирди образлы сүңретлейтуғын метафораларға бай. Мәселен, халқымыз қызыққа толғы балалы үйди базарға ұқсатып: «Балалы үй — базар», дейди. Әжинияз халқымыздың образлы пикирлеу дәстүрлерин өз шығармаларында өзінше шебер пайдалана алған. «Ерте пешиннен тарқаған базар» — инсанға берилетуғын өмирдің жаслық деп аталатуғын бир бөлимнің мезгилинен бурын жуўмақланыуы. Шайыр өзиниң руўхый дүньясындағы қубылысларды көркем сөздің рәнбәрең бояўлары менен қосықларының хәр бир қатарында, хәр бир шуўмағында бири екншиisine ұқсамаған жағдайда және даўам ете береди:

Көрўан өткен ўақта мениң тушымнан,
Көңил мүлким жолға әнжам болмады.
Сырым паш етмедим хәргиз хеш кимге,
Ситәмкер әйледим жанға беш күнде,
Гүзар дәрбентинде құрған көшкимде,
Дәртимди дәртлесер хәмдам болмады (15, 38).

Көркем сөз зергериниң тилинен айтылған «көрўан» — бул өтип баратырған ўақыт, жыллар, жигитликтң әйне мәхәли. Лекин,

лирикалық қаҳарман жасаған дәуирдің сапасы шайырдың руўхый дүньясының сапасына тең келмеуи, сәйкес болмауы «Көңил мүлким жолға әнжам болмады» деген бир тутас метафораның тууылыуына тийкар болған.

Түркмен әдебиятшысы Б. А. Гарриев Мақтымқулының «Гачып барадыр» қосығындағы метафоралар туўралы пикирлериниң биринде; «Ол қосықтың көрсетилген строфасында дүньяны көрўан сарайға, адамды көрўанға мегзетеди», — дейди хәм мысал келтирген.

Ики гүн хош болса уч гүни ваймыш,
Бу ничик мензилмиш, бу ничик жаймыш,
Бу дүниә гөйә бир кервенсараймыш,
Гелен йүк яздырыш, гечип барадыр» (33, 171).

Поэтикалық тилдің шәрттиликлерине байланыслы шайырлар сөзлерди хәр қыйлы аўыспалы мағанада ислете берилеуи мүмкин. Б. А. Гарриевтың айтыуынша Мақтымқулы адамды көрўанға салыстырған. Ал, биз болсақ Әжинияздың «Болмады» редибли қосығындағы метафоралар туўралы «көрўан» — бул өтип баратырған ўақыт, жыллар, жигитликтң әйне мәхәли» деген пикирди айтқан едик. Әжинияз бул қосық қатарында Мақтымқулының сүңретлеу шеңберинде қалып қоймаған, ал, өзінше жаңа жол ашқан. Лирикалық қосық — шайырдың сезим хәм туйғыларына суўғарылған ой-пикирлериниң көркем көриниси. Әжинияздың «Болмады» редибли қосығының бесинши шуўмағында:

Гүзар дәрбентинде құрған көшкимде,
Дәртимди дәртлесер хәмдам болмады,

— деп жазылған қатарлардағы «Гүзар дәрбентиндеги көшки» — метафоралық сүңретлеу. Өмир хәм өлим, жаслық хәм ғаррылық, бахыт хәм бахытсызлық, әдиллик хәм әдалатсызлық, дүнья хәм жәмийеттиң қурылысы, бағдары туўралы түсиниклердің, пикирлердің кесискен жери — «гүзар дәрбенти», ал, шайырдың хәр тәрәппелеме қамалатқа жетискен инсан сыпатында, шайыр сыпатында, раўажланған түсиниклерге ийе билимли адам сыпатында танылыуы — «көшки». Лирикалық қосықлар өмир, жәмийет, дүнья хәққындағы шайырдың руўхый ықлымындағы қубылыслардың сәуелелениуи, деген едик. Усы қубылыслардың сәуелелениуинде шығарманың сапасын байытуға, оның мазмұнының кеңлигин хәм тереңлигин тәмийинлеуде метафораның әҳмийети үлкен екенлигин көрип отырмыз.

Түркмен әдебиятшысы Р. Режебов лирикалық шығармалар туўралы пикирлериниң биринде лирикада кеўил сүңретленетуғынын жазады, ондағы метафоралар болса күтә әйемнен қиятыр-

ған кеуілдің бір категориясы, деп бақалайды хәм метафоралар образдың биригип кеткен составы сыпатында поэтиканың да айырылмас бөлегі (100, 165—166), деп есаплайды.

Қазақ алымы З. Қабдолов метафоралар тууралы «Әдебий тилдегі ең баслы қубылтыулардың бири — ауыстырыу, яки метафора — сөздің мағанасын түрлендирип, өзгертп айтыу, сүүретленип атырған затты ямаса қубылысты айқынлап, еле де сулыуландырыу ушын оларды өзлерине уқсас өзге затқа, яки қубылысқа салыстырыу, солай етип сүүретленип атырған заттын ямаса қубылыстың мағанасын жоқарылатыу, мазмунын тереңдетип, тәсірин күшейтиу» (58, 227), деп жазады.

Әжинияздың басқа да лирикалық қосықларындағыдай мухаббат лирикасының мазмунының тереңлигинде, оқыушы, яки тыңлаушының сезим хәм туйғыларына жасайтуғын тәсир күшинин басымлығында метафоралардың әхмийети айрықша. Шайырдың «Бездирер» редибли қосығының дәслепки еки қатарына дыққат аударайық:

Бозатаұлы гүлбинәфша нәзәлим,
Әсәлиң хәррени гүлден бездирер (15, 12).

Қосықтың биринши қатарында тәрипленип атырған Бозатаұлы гөззалға («Бозатаұлы гүлбинәфша нәзәлим») гүлдің саулат-сыпатламасы берилген. Бозатаұлы нәзәлимге берилген гүлдің бул сапалық қәсийети — формалық сапа. Ал, екинши қатарындағы («Әсәлиң хәррени гүлден бездирер») «әсәл» метафорасы сүүретленип атырған сулыуға берилген гүлдің мазмунлық сапасы. Пал хәррелери гүлдерге хош ийисли ширеси, мазасы ушын қонады. Лекин, гүллердеги бул шире, маза еле пал, яғный «әсел» емес. Дүньядағы ең таңлаулы, сайланды гүллерден жыйналған ширелердің қаймағы ғана «әсел», пал сапасына ийе болады. Әжинияз өзи сүүретлеп атырған Бозатаұлы нәзәлимге дүнья гүллеринен жыйналған «әсел»дің, палдың сапалық қәсийетин көшириу арқалы усы гөззалдың басқа қызлардан тек ғана тән сулыұлығы менен емес, ал, жан сулыұлығы менен де айрықшаланып туратуғынын сәулелендирген.

Фәлектің ойыны — Жәйхун гирдабы,
Бир тәбәссим етсең көңлидің табы,
Ышқы ләшкеріңнің дәхшат сәркабы,
Бул аманат жанды тәннен бездирер (15, 12).

Әжинияздың биз мысалға алып отырған қосығының шуұмағындағы «Фәлектің ойыны», «Жәйхун гирдабы», «көңлидің табы» хәм «Ышқы ләшкеріңнің дәхшат сәркабы» деп пайдаланылған қосық қатарларының барлығы да метафоралар.

Шайыр қосықтың бул шуұмағында ярдың «бир тәбәссими»не, яғный мыйық тартқан күлкисине өз нызамлылықтарына ийе аспан кеңислигин: «Фәлектің ойыны», еки жағасындағы өсимликлер хәм хайуанатлар дүньясына, хәм де адамларға өмир, сондай-ақ, апат әкелиуши Әмиудің ийримли ағысын: «Жәйхун гирдабын» а салыстырады. Шайыр «ойын» сөзинің сапалық қәсийетин, бириншиден, жулдызлар, планеталар жайласқан аспан кеңислиги «Фәлек» ке, екиншиден, ярдың «бир тәбәссим» ине көширген. Әжинияздың образлы сүүретлеуінше бул гөззалдың «бир тәбәссими» жаныңды хәм тәннің өз қушағына алып жутып жиберетуғын «Жәхун гирдабы», яғный Әмиүдәрьяның ийрими. Ярдың «тәбәссими» лирикалық қахарманның «көңлидің табы», яғный нуры, сәулеси.

Ышқы инсанның тек ғана дене дүньясына рәхәтти сезимлерди сыйламайды, ол адамның жан дүньясына да гөззал туйғыларды инам етеди. Сондай-ақ, ышқы адамның тән хәм жан дүньяларын азап жалынлары шарпыған отларға таслайды. Әжинияз «Бездирер» редибли қосығында яр «тәбәссими»нен дүньяға келген ышқыны адам өлтириушилердің — ләшкерлердің қорқынышлы көсемине, басшысына («Ышқы ләшкеріңнің дәхшат сәркабы») салыстырады. «Ләшкер» хәм «сәркаб» сөзлери әскерий атамалар. Негизинен бул сөзлердің еркек хәм хаял арасындағы нәзик сезим болған ышқыға байланысы жоқ. Бирақ Әжинияз усы әскерий атамаларды метафора дәрежесине көтерген, яғный тән менен жанды хәм ләзәтти сезимлерге, хәм азапты отларға бөлейтуғын ышқы жан алыушы Әзирейлиге салыстырылған («Бул аманат жанды тәннен бездирер»). Қулласы, Әжинияз Бозатаұлы гөззалдың «тәбәссим»инен тутанған ышқының лирикалық қахарманға тийгизетуғын тәсирин, ақыбетин илахий қубылыстарға салыстырған. Аллатаала хәм Ол жаратқан затлар хәм қубылыстардың, периштелердің кәрамат хәм шарапатларының, кесапатларының мазмунын Бозатаұлы нәзәлимнің ышқысына көширип сүүретлеген.

Әжинияз лирикасында көп ушырасатуғын троплардың бири — метонимиялар. Метонимия (грекшеден алынған сөз, мәнисі — қайтадан ат қойыу, өзгертю) — поэтикада кеңнен жайылған троптың бир түри, бунда сөз ямаса түсиник басқа бир сөз бенен қайта аталған болады (57, 158).

Әжинияздың «Йоқ мениң» редибли қосығынан еки қатарға дыққат аударайық:

Таза гүлистаным, мәхи әнұарым,
Хәсиретиңнен хеш қарарым йоқ мениң (15, 7).

Шайыр «садық хәм опалы», «пәк ярым» түсинигин көркем сөзге түрлендириу арқалы «таза гүлистаным, мәхи әнұарым» метонимиясын дүньяға келтирген.

Метафораның метонимиядан айырмашылығы: онда (метафора) қандай да бір заттың, хәрекеттің, жағдайдың, яки қубылыстың белгі және сапасы басқасына көшіріледі. Метафораны түсінуді арқалы біз мазмун тереңлігіне сүйенеміз, ал, метонимияны билингвизмнің нәтижесінде заттың, хәрекеттің, яки қубылыстың қайтадан ат алғанын, жаңа атамаға ие болғанын көреміз. Әжінияз қосығында пайдаланған «таза гүлдер», «мәңгі әңгір» (нұрын шашқан гүлсіз ай — Б. Г.) таза ышқының иесі садақ және опалы жарға ұсайды, олардың арасында қандай да бір байланыс бар екені, қайтадан атама пайда болғаны сезіледі.

Орыс илимпазы Ф. М. Селиванов «Поэтика былин» мийнетінде метонимия және синекдоха тууралы пикир жүргізген отырып, олар зат, яки қубылыстың, белгі немесе хәрекеттерінің ишкі болмаса сыртқы ұқсастықтарының, байланыстарының бірінші екиншісіне өтуі, араласуы нәтижесінде пайда болады. Синекдохада бұл араласу сан байланысы және қатынасы бағдарында болса, метонимияда сапа байланысы және қатынасы бағдарында іске асады (105, 57), — деп жазады.

Ф. М. Селивановтың пикирін дыққатқа алар болсақ, метонимия метафораға жақын түсінік құсайды. Лекин, біз метафора менен метонимияның өзгешеліктерін, парқын биліп барыуымыз және олар тууралы түсініктерімізде алжастықтарға жол қоймауымыз керек.

Әжінияздың «Дилдарым» редибли қосығынан мысал алып көрейік:

Барып йердим сәуір жардың үйіне,
Бұлбүлдек сайраған шийрін тилине.
Ғамзә билән бақып айтқан сөзіне,
Әлхасыл нәмәртлер билмәс, дилдарым (15, 15).

Егер, біз, пикирді тууры мәнісінде түсінер болсақ, лирикалық қахарманның «сәуір жардың үйіне барғаны»н дұрыс қабыл қыламыз. Ал, «шийрін тилине», «сөзіне» барғанын көз алдымызға келтіре алмаймыз. Шайыр сүзетілеп атырған гөззалдың хақықый жар сыпатындағы татлы пазыйлеті сол сыпатты көрсетіуші сөйлеу ағзасы болған «тилине», тилдің сеслердегі көринісі — «сөзіне» көшірілген. Жардың хақықый ашық-машықлық сыпаты «Бұлбүлдек сайраған шийрін тил», «Ғамзә билән бақып, айтқан сөз» сүзетілеулері менен қайтадан көркем атамаға ие болған. Біз бұл қатарларды оқу арқалы лирикалық қахарманның өз ярының қабыллауына барғанын түсінеміз.

Әжінияздың «Келдим» редибли қосығындағы:

Ылғал етип ұзақ йерден йол ашып,
Кешлетип мәстана алдыңа келдим,

Сенің ышқы отларыңа туташып,
Ләбте палың, шийрін тилиңе келдим (15, 19),с

— шуғағында пайдаланылған метонимия «Дилдарым» редибли қосығындағы метонимиядан өзгешерек. «Дилдарым»да жардың шийрін ашықлық-машықлық сыпаты қайта атамаға ие болса, «Келдим» редибли қосығында «тән және жан ләззетіңе, ышқы ойыңыңа» деген мазмұнлар «ләбте палыңа», «шийрін тилиңе» сөзлері менен жаңаша аталып, басқаша сападағы метонимия пайда болған.

Метонимияда қандай да бір нәрсе, яки ұақыя-хәдийсенің аты басқасына көшіріледі, ол басқа ат пенен аталады, бұл жаңаша атау олардың ортасындағы жақынлыққа, байланысқа тийкарланылады (125, 182).

Көксінде бар жуп анары,
Билмән өзі кимнің яры,
Мойнында алтын тумары,
Болғанныңтан бақалы қыз. (15, 29).

Әжінияз «Хийуалы қыз» қосығында қызға сән-салтанат бағытлаушы, оның дене сулуылығын белгілеуші гөззал бір мүшесі тууралы жалаңаш, құрғақ сөзді қолланбаған. Әлбетте, Әжінияз «Көксінде бар жуп анары» дегенде біз бағ мийуасы болған хош ийісін анарды емес, ал, қыздың сийнесін түсінеміз.

Әжінияз қосықтарында ұсындай метонимиялардың көптеп ұшырасулары бағлардың сапа мазмұнын тәминлейтуғын өсімдіктер және олардың мийуелері менен сүйген жар арасындағы жақынлық байланыстардан, хәттеки ұқсастықтардан келип шығады.

Әжінияз «Неге келмеді?» редибли қосығының үшінші шуғағында сәуір жарды «лалазарым», төртінші шуғағында «айым» деп атайды: «Бас қосқаным, лалазарым келмеді» (15, 29), «Зийуар тәрийп етті, айым келмеді» (15, 30).

«Ай» сөзін метонимия сапасында пайдалану дәстүрі Науайы лирикасында да ұшырасады:

Басдуруп ул ойни кургандин таным титрамасди,
Эй Навоий, чекмағил сен доғи бар дам охи сард (83, 144).

Филология илимлерінің докторы К. Құрамбаев Әжіниязды Шығыс әдебиатын терең билген шайыр сыпатында бағалайды және қарақалпақ жазба әдебиатын жаңаша жанр және формалар, сүзетілеулер менен байытқанын, Науайы, Мақтымқұлы құсаған ұстазларының дәстүрлеріне садақ шәкірт сыпатында даңқлы шығармалар дәреткенін атап өтеді. (61, 73).

Әжінияздың шығармаларында метонимиялардың атқаратуғын хызметі, әхмийеті оғада үлкен. Метонимиялар көркем ой-

пикирди ықшамлап бериў ушын, ал, гейде сўўретленип атырған заттын, адамның, ўақыяның, яки ҳәдийсениң бояўлары және де рәңбәрең қубылыўлары, я болмаса образдың және де тулғалана бериўи ушын зәрүр.

Әжинияз лирикасындағы метонимиялар туўралы пикир жүритер екенбиз, әлбетте, шайыр лирикасындағы синекдохаларға да тоқтап өтиўимиз тийис. Көп әдебиетшылар синекдоханы метонимияның бир түри сыпатында бағалайды. Л. И. Тимофеевтиң пикиринше, егер метонимия автор тәрәпинен муғдар, сан көрсеткиши алмасыўлары сызығы бойынша дәретилсе, яғный бөлшек пүтинниң орнына, яки пүтин бөлшектиң орнына алмастырылса, оны метонимияның айрықша бир түри — синекдоха (112, 218), — деп атайды. «Синекдохада алмасыўлар (аўысыўлар — Б. Г.) сан байланыслары ҳәм қатнасықлары бағдарында жүреди» (105, 57), — деп жазады Ф. М. Селиванов.

Табылады излегенниң кереги,
Көлинде бар қасқалдағы, үйреги,
Қуўлары, ғазының пүтин бүйреги,
Дүньяның аңлары көлимде барды (15, 35).

Әжинияздың «Еллерим барды» қосығынан мысалға алынған усы шуўмақтағы «қасқалдағы», «үйреги», «ғазының», «бүйреги» ҳәм «дүньяның аңлары» — синекдохалар. Булар синекдоханың ең әпиўайы түрлери болып, көплек санның орнына бирлик сан аўыстырылып аталған. Қасқалдақлары, үйректери, ғазлары, бүйректери сөзлериниң орнына «қасқалдағы», «үйреги», «ғазының», «бүйреги» деп қолланылған. Қосықтың усы шуўмағында синекдохаларды пайдаланыў арқалы Әжинияз, бириншиден, қосықтың буўын теңлигин сақласа, екіншиден, уйқас ықшамлылығына ерискен. Синекдохалар өзи қолланылған қосық қатарларына ғана емес, ал, сўўретленип атырған затқа, қубылысқа, ўақыяға, географиялық орынға да саўлат бағышлайды, олардың гөззаллық бояўларының реңдерин және де көркемлеп түрлендиреди. Әжинияз «Еллерим барды» қосығының биз мысал келтирген қатарында бир пүтин дүнья арқалы бөлшекти сўўретлейди, яғный жәми «дүньяның аңлары көлимде бар» деў арқалы үлкемиздеги көллердеги ҳайўанатлар ҳәм қуслар дүньясын нәзерде тутады. Егер де шынлыққа жүгинер болсақ, пүткил дүньяның аңлары шайыр жыра-лаған көллерде болыўы мүмкин емес, ал, бул елди, журтты, қарақалпақ халқы жайласқан географиялық орынды улығлаў нийетинде келип шыққан.

Әжинияз лирикасындағы синекдохаларды үйренер екенбиз, «анықланбаған көпшиликтиң орнына анық көплек санын пайдаланған» (57, 266) лығын жийи-жийи көриўимиз мүмкин.

«Пол болсун» қосығынан мысал:

Хәр сөзинде мың наз етип өлтүрмө,
Гүсса билән йүрәкимни толтурма (15, 8).

Лирикалық қаҳарман өз сүйгениниң жылўа-назын санаў нәтийжесинде «мың наз» сан көрсеткишин қолланып отырған жоқ. Ярдың назы — көп. Бул наз анықланбаған көпшиликтен ибарат. Әжинияз усы анық емес көп наздың орнына шәртли түрдеги тайын анық көплек санды — «мың наз» деп қолланыў арқалы ярдың ерке минезин, оның ҳаял сыпатындағы баҳасын еле де сырлы, жумбақ қылып сўўретлейди. Ал, «Гөззаллар» қосығында болса олардың жылўа-назы туўралы:

Қыя бақып мениң жанымды алып,
Йүз мың жылўа менен шығар гөззаллар (15, 8).

— деп жазады. Бизин пикиримизше «мың», «сан мың», «жүз мың», «мың түмен» сан көрсеткишлери көп ғана түрки тиллес классик шайырлардың шығармаларында ҳәм халықтың аўызеки әдебиятында шексизлик муғдарын көрсетеди. Шайыр ерке-назға, жылўа ҳәм қылыққа бай гөззал қызларды улығлаған. Сулыўлардың усындай сапа қәсийетлериниң шеги, саны болмасын, деп әрман еткен:

Саны йоқ, болсын қылығы,
Журттан етсин зейинлиги (15, 6).

Әжинияздың қосықларында «пүтинниң орнына бөлшегин, көпшиликтиң орнына азшылықты қолланыўшылық» (8, 156), та ушырасады:

Үстимизде заман фәсад болубдур,
Ақылымның, ҳуўшымның бәрін алубдур,
Мусулман, орысқа жәбир болубдур,
Нәйлейин заманым келмес, дилдарым (15, 15).

Әжинияздың «Дилдарым» редибли қосығынан алынған бул қатарларда «мусулман» ҳәм «орысқа» сөзлери бирлик санда келсе де, көплек санның орнын аўмастырып тур, яғный азшылық көпшиликтиң орнына пайдаланылған. Шайыр «мусулман» дегенде ислам дининдеги барлық қарақалпақларды, қазақларды, өзбектерди, түркменлерди, татарларды, тәжиктерди ғ. т. басқаларды, ал «орысқа» дегенде христиан дининдеги Орта Азияда жасаўшы халықларды нәзерде тутқан болыўы мүмкин. Усы мысалларға қарағанда синекдохада типиклестириўши, улыўмаластырыўшы қәсийет бар, деп есаплаўға да болады.

Өзбек алымы Е. Исхәқов «Навоий поэтикаси» атлы мийнетинде Науайы шығармаларындағы метафоралар, метонимиялар ҳәм

синекдохалар тууралы пикирлеринин биринде аты аталган троп-
тың түрлери Науайы дөретпелеринин тек мәлим дәуири ушын ға-
на емес, ал, барлық шығармалары ушын тән болған жетекши по-
этикалық құрал болып есапланатуғынын (53, 109) белгилеп өткен
еди. Мине, усындай пикирди Әжинияз дөретпелери тууралы да
айтыуға болады, деп есеплейміз.

Әжинияздың рухый дүньясындағы қубылыстардың көркем
көринислерин сәулелендириуде метафора, метонимия, синекдохалар
қатарында символлар да қатнастырылады. Әдебиаттаныуға
тийисли арнаулы әдебиеттарда «символ» сөзи хәрқыйлы мағаналарда
пайдаланылып киятыр. В. М. Жирмунскийдің пикиринше,
«Сыртқы дүньядағы предмет, яки хәрекеттің рухый яки кеуил
дүньямыздағы қубылыстарын белгилеуши ұқсаслықтары бойынша
ислетилген поэзиядағы метафораның айрықша бир түрін символ
деп атаймыз» (47, 217). Л. И. Тимофеев аллегорияны символдың
айырым бир көриниси сыпатында қарайды. Ол айырым хайуанларға
анық қасиетлер шәртли түрде турақлы бекитилгенин, (мәселен: қасқырға
ақмақлық хәм ашкөзлик, түлкіге — хийлекерлик, қоянға — қорқақлық)
хәм буның аллегория болатуғынын, егер аллегория усындай турақлылықтан
айырылса, өзгермели болса, символ деп атайды, оның азмаз өзгерген түрі
(112, 220—221) сыпатында бағалайды. «Символ дегенимиз, метафора заты түсіп
қалдырылған қысқарған метафора, яки субстантивизацияланған
(атлыққа өткен — Б. Г.) эпитет» (89—183), — деп жазады М. —
Н. О. Османов. Базы бир алымлардың тастыйықлауларына қарағанда
символ менен аллегорияның арасындағы шегараны анықлау мүмкин емес
(57, 263).

Символ грекше сөз болып, мәниси — белги, нышана. Әйемгн греклерде
қайсы бир жәмийетлик топардың, яки қупыя жәмийеттің қабыл еткен
шәртли белгилерине байланыслы келип шыққан (106, 454). Символ көркем
әдебиетта зат, хәдийсе, ұақыя, яки қандай да бир адамлар тууралы ықшам,
сүүретлеудің усылы. Мәселен, сүт — пәкликтін, нан — хәдаллықтың,
Гүлайым — батыр қызлардың символы.

Әжинияздың «Бир-жанан» қосығында қыздың аты Сәнем тилге алынады:

Шашми-жадыу жөллад, қашлары қаләм,
Қойды сыйнәмизә йүз мың дағ әлем,
Наз әйләйүб сүшик тилли ол Сәнем,
Мәңә бир истанат тақты да кетти (16, 10).

Қосықты оқыған көркем әдебиеттың рауажланыу басқышларынан хабары бар адам «Сәнем» дегенде лирикалық қахарманың, ярының исмин, яки «Ғәрип—ашық» дәстанындағы тиккелей баслы қахарманлардың бири Шахсәнемнің исми нәзерде тutyл-

мағанлығын биледи. Ал, қосық қатарында келген «Сәнем»ди образ сыпатында түсинеди. Себеби, «Ғәрип—ашық» дәстанындағы Шахсәнем Күншығыс халықлары арасында өз сүйгенине опалы гөззал қызлардың символы сыпатында белгили. «...символлық образ жаратыу менен шайыр өзиниң айтажақ пикирине айрықша мәни беріу, оған айрықша салмақ таслау ушын» (88, 86—87) «Сәнем»ди таңлаған.

Филология илимлеринин кандидаты Қ. Оразымбетов символлық образ дөретіуде форма, предмет, деталь таңлаудың әхмийетинин үлкен екенлигин (88, 88) атап өтеди.

Өңирине хәйкел, моншақлар таққан,
Айбаты бултты хәм дағларды басқан,
Зийуар айтар мисли дәрйадай тасқан,
Кел ағзы дууалы, әй нәзәлимлер (15, 10).

«Булт» — дәрттің, қайғының, «дағлар» (таулар — Б. Г.) — ұллылықтың, күштің, төкаббырлықтың символлары. Қызлар гөззаллығының саулаты хәм салтанаты хәр қандай дәрт хәм қайғыны тарқататуғынын, хәр қандай ұллылықтан, күштен, төкаббырлықтан перишеси басым болатуғынын Әжинияз унамлы деталь таңлау арқалы көркем сәулелендирген.

Әжинияздың «Бир пәрий» қосығының мына шуумағына пикир жүритип көрейик:

Зәрбарағ өрилген тилла шашбағы,
Ақыл-хуушым алып кетти бир пәрий.
Тал шыбықтай қыпша бели-белбағлы,
Мени хайран етип кетти бир пәрий. (15, 11).

Егер шайыр «бир пәрий» символының орнына «бир сулуу», «бир гөззал», яки «бир жанан» сөзлерин қолланғанында қосықтың тәсир күши «бир пәрий»ди пайдаланғандағыдай болмас еди. «Пәрий» сөзи түрки тиллес халықлардың ауызеки хәм классикалық әдебиатында символ дәрежесинде қәлиплескен сөз. «Пәрий» — дийдар, жамалының, яки ышқы шарабының ләззетине бир рет қандырып, соң бийдәрек кетип, сағыныш отына өртейтуғын ғайры дүнья гөззалының символы. Қосықтың пүтин қурылысында, басынан аяғына шекем, «пәрий» символының әтирапында усы мазмун тереңлестіриледи.

М. — Н. О. Османов символдың метонимиядан парқын ажыратыу зәрүрлигин (89, 183) дурыс ескертеди. Мәселен, Әжинияздың «Түсер» редибли қосығының соңғы шуумағындағы төртінші қатарда қолланылған «отқа» сөзи символ ма, метонимия ма? Усы шуумақты толық пайдаланамыз:

Сейил етип шықса салланып,
Яр қасын қақса тауланып,
Зийуар айтур күйіп-жанып,
Өз-өзіннен отқа түсер (15, 13).

Егер, биз, дыққатсызырақ қарасақ «отқа» сөзі метонимия болуы мүмкін деп ойлап қаласаң. Себеби, «от» сөзі «дәрт» сөзінің орнына қолланған атама сыяқлы көрінеді. Бирақ, бұл жерде метонимияның символға тийкар, негиз болғанлығын есапқа алыуымыз керек. «Отқа» метонимиясы қосық қатарында қолланылуы хәм мазмунның рауажланыу өрисине қарап символ дәрежесіне өткен. Биз таллап отырған қосық қатарындағы «от» — ышқы азабының символы.

Әжинияздың лирикалық қосықтарының басым көпшилигі астарлы мазмундағы құпия сырлылығы менен, троп хәм фигуралардың әлуан түрлілігі менен, көркем пикир дүньясының кеңлігі, мазмунның тереңлігі менен өзінше тартады. Шайырдың:

Хабарын сорайын дилдардың кимдин,
Бир қуш болуб түшсәм ярның торына,
Бүлбил болуб барыб гүліне қонуб,
Әлим ашып барып тутсам беліне (15, 21).

— деп басланатуғын қосығында хәм метонимия, хәм метафора, хәм символ бар. Қосықтың екінші қатарындағы «қуш» — метонимия. Себеби, «қуш» форма жағынан қусты көз алдымызға келтірсе де, мазмун жағынан «ярдың торына түсіуді» әрман еткен ашықты, яғнай лирикалық қахарманды көз алдымызға келтиреді. Қосық текстінде лирикалық қахарман «қуш» атамасында аталып образлы ренге кирген. Ал, «ярның торына» сөз дизбеги — метафоралық сүүрет. Лирикалық қахарманның жүрек-қәлбин бәнтлеп, жанын да, тәнин де жылұа-назлары менен шырмап тутқын ететугын ярдың ышқы ойынларының мазмун «ярның торына» сөз дизбегіне көшірилген. Қосықтың үшінші қатарындағы «бүлбил» яр тәрийпин жырлаган ашықтың, «гүл» сөзі яр дийдарының, яр қушағының символы.

Барлық халықлардың ауызеки поэзиясында хәм әдебиятында кең қолланылып жүрген прозопопеяны орыс әдебияттануы илиминде көпшилик жағдайда олицетворение, деп атау ушырасады. Өзбек, түркмен хәм қарақалпақ әдебиятшылары прозопопеяны «жанландырыу», деп атап киятыр. Прозопопея грекше сөз болып, ол келбет жасайман, келбет дөретемен деген мағананы береді. А. Квятковскийдің прозопопеяға, яғнай жанландырыуға берген анықламасына қарағанда хайуанларды, яки жансыз затларды сүүретлегенде оларға адамлардың сезимлери, ойлары хәм сөзлери берилип сәулелендирилсе (57, 183) бұл жанландырыу, деп аталады. «Жанландырыу усылы, деп жазады түркмен алымы

Б. А. Гарриев, жансыз предметлерди, тәбиятты жанлы етип көрсету усылы» (33, 175).

Кимлер ашық болып өтти,
Кимлер мақсуудына жетти,
Қара ер бәршесин йутты,
Ялған дүнья паян йоқты (15, 50).

Әжинияз «Йоқты» редибли қосығының усы шуұмағында жерге тири мақлуқтың қәсийетин берип сүүретлеу нәтийжесинде («Қара ер бәршесин йутты») оны жанландырып, әжайып образға айналдырған, қосықтың көркемлігін тәмийинлеген.

Әжинияздың қосықтарында гейде инсаннның санасына тийисли сапалық қәсийетлер тәриплениуши субъекттин денесинин мүшелерине берилиу арқалы прозопопея жасалыу жағдайлары гезлеседи. «Бир жанан» қосығында, шайыр хәттеки, ярдың пүткіл денесин әдепли, ақыллы дәрежеде сүүретлеген:

Сәрәфраз қамәти, сәдаф дәндалы,
Башындын аяқы әдаб-әрканлы (15, 10).

Прозопопеяға, яғнай жанландырыуға тән айрықша нәрсе, ол зат, ұақыя, қубылыс, яки хәрекетти хәуижендирип, өткирлестірип көрсетеди:

Ашықты өлтирер ярдың қыялы,
Бийхуш етер татсаң ләбинің палы (15, 10).

Дәрт, қайғы, хижран затлық қәсийетке ие емес абстракт түсиниклер. Олар адамның руұхый дүньясында болатуғын қубылыстар. Әжинияз усындай руұхый дүньяның категориясы болған «дағ», «хижран» қусаған психологиялық қубылыстарға да инсанға тән сапа мазмунын берип сүүретлейди:

Жисмимди өртеди дағы, хижраны,
Көзде яшым төкип кетти шул пәрий (15, 11).

Әжинияздың «Түсер» редибли қосығындағы қатар бес шуұмақты тутасы менен прозопопеяның әжайып үлгиси деп есаплауға болады. Әжинияздың сөз хәнериндеги уллылығы ярдың ушқынған еркелігін қыздың тула бедениндеги ағзаларға хәм затларға көшіриуінде көрінеді. Биз шайырдың «түсер» сөзі арқалы еркелікті түсиниуимиз керек. Шайыр тәрийплеп жазған ярдың «янағына хәм қушағына түскен зулпы да, бугағына түскен маржан да, бармағына түскен алтын жүзик те, өкшесине түскен алтынлай өрген шайшауы да» қыздың өзіндей ушқынып турған ерке хәм кетек.

Әжинияздың лирикалық қосықтарында троптардың және бір түрі гиперболалар да гезлеседе. Шайыр гиперболаларды сүүретленип атырған зат, адам, ұақыя, яки хәдийсе, яки олардың айырым белгилерин көркемлеп көрсетіу ушын айрықша сүүретлеу усылы сыпатында пайдаланады.

Иүзинди көргенде бағрым езилур.
Хабарың бер, пәрийзадым йол болсун (15, 8).

Негизинде «баұырдың езиуили» мүмкин емес қубылыс. «Йол болсун» қосығынан алынған бул қатарларды шайыр қосықтың тәсир-ляилигин күшейтіу, эмоционаллықты асыруу, образды көркемлеу мақсетинде гиперболаны ислеткен.

Илимпаз А. Муртазаев «Шайырдың мухаббаты» мийнетинде Әжинияздың лирикалық қосықтарындағы гиперболалар туұралы былай деп жазады: «Шайыр гиперболаларды лирикалық қахарманның ишки дүньясын терең ашыуға, оны айқынластыруға шебер синдирип пайдаланады» (78, 96). Алымның бул пикирин биз толық қууатлаймыз. Лекин, мысал таңлаудағы кемшиликти айтып өтиуди орынлы деп есаплаймыз. А. Муртазаевтың пикиринше Әжинияздың «Мегзер» редибли қосығындағы:

Аға беглер, көңлим йетим,
Ашылмас думана мегзер,
Бир басымдағы хәсиретим,
Гирдаблы уммана мегзер, —

деп келтирилген шуұмақ «асырып сүүретлеу», яғный гипербола. Бизің ойымызша бул шуұмақта гипербола емес, ал, теңеу жетекшилик етеди. Дыққатлы оқыған оқыушы лирикалық қахарманның өз кеуилин — думанға, хәсиретин — умманға (океанға) теңеуи өзинен-өзи түсиникли болады.

Бирақ, биз илимпаздың Әжинияз қосығынан мысалға алынған мына қатарларды гипербола деп бақалауын мақуллаймыз:

Ах дегенде шыққан ағзының оты,
Он сәккиз мың әлем яқты да кетти (78, 95).

«Әжинияз айырым қосық қатарларында гиперболалардан актив пайдаланады, — деп жазады К. Мәмбетов. «Әжинияз» илимий очеркинде, — ...гейде хәдден зыят гиперболалық сүүретлеулерге берилиу усылларын да сезиуге болады... Әжинияз өз қосықтарында қаншама фантазияға берилсе де адамларды исендиреди» (73, 45—46).

Бизің хәммемизде көзден аққан жастың бурқасынлы ағысқа-селге айналыуы хеш мүмкин емеслигин билемиз. Шайырлар ги-перболалық сүүретлеу усылын пикирдің тәсирлилиги ушын, өзи

сүүретлеп атырған зат, ұақыя, яки хәдийсеге оқыушы хәм тыңлаушының дыққатын айрықша аударуу ушын пайдаланады. Әжинияз «Болады» редибли қосығында кеуилдеги дәрт хәм муңның, қайғы хәм қууаныштың, ууайымның шексизлигин гипербола усылында сүүретлеу ушын нөсер жауын ақыбетинде пайда болатуғын бурқасынлы ағыс — селдің сапалық қәсийетин көздеги жасқа өткеріу нәтийжесинде ериседи:

Мәдәт истеп аллам сендин,
Көзде яшым-сел болады (15, 41).

Лирикалық қахарманның «көз жасы» гиперболалық сүүретлеудің предмети сыпатында қолланылғанын Науайының қосықтарында да көриуимиз мүмкин:

Лабиндиким, құзум еши жаҳонин лаълум қилди.
Бағир жузвидин айру топмади бир қатра қон қарғиз. (83, 206).

Өмирдеги хәрқыйлы хәдийсе, ұақыя, яки қубылыстарды образды сәулендириуде көп нәрселерди айтыу мүмкиншилиги аллегориялық усылда жазылған қосықтарға айрықша тән қәсийет екенін көриуге болады. Аллегория (гр. allegoria) — басқаша баянлау. Көркем әдебиятта турмыслық ұақыялар, хәдийселер туұралы ой-пикирди образды сәулендириу. Бунда сүүретленип атырған нәрсе өзинің туұра мағанасын жойтпайды, ал, басқаша бил келбет хәм тулғалар менен көринеди.

Л. И. Тимофеев аллегорияның метафора менен байланысly түсиник екенлигин, аллегорияда метафораның сапалық сыпаты бойынша, яғный бир топардағы қубылыстардың белгилериниң екинши топарға көширилиуи тийкарында, қурылған путин бир шығарма нәзерде тутылатуғынын (112, 220) жазған. Г. Л. Абрамовичтин де пикири Л. И. Тимофеевтин пикирине сәйкес келеди: «Аллегория (басқаша баянлау) метафораға жақын... аллегория шығарманың бәрин пүтини менен өз ишине алады: аллегориялық шығармалардағы сүүретлениуи мақлуқлар, қубылыстар, предметлер арқалы бәрқулла басқа келбетлер, фактлер, затлар аңлатылады (1, 158). «Аллегориялық сүүретлеу қайсы халықтың әдебиятында болмасын кең таралған усыл» (8, 157).

Қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияздың лирикалық шығармаларының ишинде аллегориялық усылда жазылған бир қатар қосықтарды көриуимизге болады. Мәселен, шайырдың еки шуұмақтан ғана ибарат «Көк шолақ ийтке» қосығын аллегориялық сүүретлеудің үлгиси деп есаплауымыз мүмкин.

Илимпаз К. Байниязов бул қосықтың аллегориялық формада берилгенин (22, 77), шайыр көк шолақ ийттин тәғдийри арқалы адамлардың тәғдийрин сүүретлемекши болғанын дурыс аңлайды

Әжинияздың лирикалық қосықтарында троптардың және бір түрі гиперболалар да гезлеседе. Шайыр гиперболаларды сүүретленип атырған зат, адам, ұақыя, яки ҳәдийсе, яки олардың айырым белгилерин көркемлеп көрсетиу ушын айрықша сүүретлеу усылы сыпатында пайдаланады.

Иүзинди көргенде бағрым езилур,
Хабарың бер, пәрийзадым йол болсун (15, 8).

Негизинде «баўырдың езиўили» мүмкин емес қубылыс. «Йол болсун» қосығынан алынған бул қатарларды шайыр қосықтың тәсир-ляилигин күшейтиу, эмоционаллықты асыруу, образды көркемлеу мақсетинде гиперболаны ислеткен.

Илимпаз А. Муртазаев «Шайырдың мұхаббаты» мийнетинде Әжинияздың лирикалық қосықтарындағы гиперболалар туўралы былай деп жазады: «Шайыр гиперболаларды лирикалық қаҳарманның ишки дүньясын терең ашыуға, оны айқынластыруға шебер синдирип пайдаланады» (78, 96). Алымның бул пикирин биз толық қуўатлаймыз. Лекин, мысал таңлаудағы кемшиликти айтып өтиуди орынлы деп есаплаймыз. А. Муртазаевтың пикиринше Әжинияздың «Мегзер» редибли қосығындағы:

Аға беглер, көңлим йетим,
Ашылмас думана мегзер,
Бир басымдағы ҳәсиретим,
Гирдаблы уммана мегзер, —

деп келтирилген шуўмақ «асырып сүүретлеу», яғный гипербола. Бизің ойымызша бул шуўмақта гипербола емес, ал, теңеу жетекшилик етеди. Дыққатлы оқыған оқыўшы лирикалық қаҳарманның өз кеўилин — думанға, ҳәсиретин — умманға (океанға) теңеуи өзинен-өзи түсиникли болады.

Бирақ, биз илимпаздың Әжинияз қосығынан мысалға алынған мына қатарларды гипербола деп баҳалауын мақуллаймыз:

Ах дегенде шыққан ағзының оты,
Он сәккиз мың әлем яқты да кетти (78, 95).

«Әжинияз айырым қосық қатарларында гиперболалардан актив пайдаланады, — деп жазады К. Мәмбетов. «Әжинияз» илимий очеркинде, — ...гейде хәдден зыят гиперболалық сүүретлеулерге берилиу усылларын да сезиуге болады... Әжинияз өз қосықтарында қаншама фантазияға берилсе де адамларды исендиреди» (73, 45—46).

Бизің хәммемизде көзден аққан жастың бурқасынлы ағысқа-селге айналыуы хеш мүмкин емеслигин билемиз. Шайырлар гиперболалық сүүретлеу усылын пикирдің тәсирлиги ушын, өзи

сүүретлеп атырған зат, ұақыя, яки ҳәдийсеге оқыўшы хәм тыңлаушының дыққатын айрықша аударуу ушын пайдаланады. Әжинияз «Болады» редибли қосығында кеўилдеги дәрт хәм мунның, қайғы хәм қуўаныштың, уўайымның шексизлигин гипербола усылында сүүретлеу ушын нәсер жаўын ақыбетинде пайда болатуғын бурқасынлы ағыс — селдің сапалық қәсийетин көздеги жасқа өткеріу нәтийжесинде ериседи:

Мәдәт истеп аллам сендин,
Көзде яшым сел болады (15, 41).

Лирикалық қаҳарманның «көз жасы» гиперболалық сүүретлеудің предмети сыпатында қолланылғанын Науайының қосықтарында да көриўимиз мүмкин:

Лабиндиким, кўзум еши жаҳонин лаьлум қилди.
Бағир жузвидин айру топмади бир қатра қон ҳаргиз. (83, 206).

Өмирдеги хәрқыйлы ҳәдийсе, ұақыя, яки қубылысларды образлы сәўлелендириуде көп нәрселерди айтыу мүмкиншилиги аллегориялық усылда жазылған қосықларға айрықша тән қәсийет екенін көриуге болады. Аллегория (гр. allegoria) — басқаша баянлау. Көркем әдебиятта турмыслық ұақыялар, ҳәдийселер туўралы ой-пикирди образлы сәўлелендириу. Бунда сүүретленип атырған нәрсе өзиниң туўра мағанасын жойтпайды, ал, басқаша бил келбет хәм тулғалар менен көринеди.

Л. И. Тимофеев аллегорияның метафора менен байланыслы түсиник екенлигин, аллегорияда метафораның сапалық сылаты бойынша, яғный бир топардағы қубылыслардың белгилериниң екінши топарға көширилиуи тийкарында, қурылған путин бир шығарма нәзерде тутылатуғынын (112, 220) жазған. Г. Л. Абрамовичтин де пикири Л. И. Тимофеевтиң пикирине сәйкес келеди: «Аллегория (басқаша баянлау) метафораға жақын... аллегория шығарманың бәрин пүтини менен өз ишине алады: аллегориялық шығармалардағы сүүретлениуши мақлуқлар, қубылыслар, предметлер арқалы бәрқулла басқа келбетлер, фактлер, затлар аңлатылады (1, 158). «Аллегориялық сүүретлеу қайсы халықтың әдебиятында болмасын кең таралған усыл» (8, 157).

Қарақалпақ халқының классик шайыры Әжинияздың лирикалық шығармаларының ишинде аллегориялық усылда жазылған бир қатар қосықларды көриўимизге болады. Мәселен, шайырдың еки шуўмақтан ғана ибарат «Көк шолақ ийтке» қосығын аллегориялық сүүретлеудің үлгиси деп есаплауымыз мүмкин.

Илимпаз К. Байниязов бул қосықтың аллегориялық формада берилгенин (22, 77), шайыр көк шолақ ийттиң тәғдийри арқалы адамлардың тәғдийрин сүүретлемекши болғанын дурыс аңлайды

деген пикирдемиз. Ол Әжинияздың ең характерли турмыс деталарын дұрыс таңлай билгенлигин (22, 78) жоқары бағалайды.

Басқа троплар сыяқлы сүүретленип атырған жанлы мақлуқтың, баслы-баслы қасиетлерине аллегорияда да дыққат аударылады. Аллегориялық шығармаларда инсан келбети, оған тән қасиеттер хайуанатлар, яки қуслар образлары арқалы сәулеленеді. Мәселен, Құнхожа шайыр рухый жақтан күтө жарлы, ел басқаруы ислеринде үлкен қетеликлерге жол қоятуғын билимсиз, алысты көре алмайтуғын сиясий әрбаптарды «Түйе екенсең» қосығындағы қотыр түйе арқалы сүүретлеген, «...ханның сырлы унамыз қасиетлерин Құнхожа түйе арқалы баян еткен» (93, 105), — деп жазды бұл туұралы Ю. Пахратдинов.

Аллегория шығармадағы пүтин бир образды, яки барлық образлар дизимин дөретіуде айрықша хызмет атқарады. Өз дәуириндеги шайырларға салыстырғанда Әжинияздың аллегориялық образларды дөретіудегі айрықшалығы қосық қатарларындағы хайуан, яки қус арқалы тек инсанның келбетин емес, ал, рухый дүньясындағы ең нззққ қалатларды сүүретлеуинде де көринеді. Мәселен, шайырдың «Ағалар бир қус қашырдым», деп басланатуғын қосығын поэзия ықласбентлериниң көпшилиги Уатанды таслап шығып кетіуге мәжбүр болған елди сүйген мәрт перзентлериниң аллегориясы яки бахыт қусының символы сыпатында таныуы мүмкин. Бұл, бәлким, дұрыс та шығар. Бирақ, бұл «қус» бизиң ойымызша — көңил хошлығының, илхам-йоштың аллегориясы.

Қосық мынадай шуұмақ пенеп басланады:

Ағалар бир қус қашырдым,
Қус ишре аның теңи йоқ,
Хаўадан сүйлин илдирдим,
Лашынан зәрре кеми йоқ (14, 112).

Әжинияз заманының саўатлы шайырларының бири сыпатында тууылған үлкесиниң өсимликлер дүньясының майда-шүйдесинен баслап, хайуанатлар хәм қуслар дүньясының да өсип-өниў, жасаў шараятларын, олардың түрлерин жақсы билген. Қосықтың үшінши шуұмағы төмендегидей қатарлардан ибарат:

Көп қуўмас аўны аз қуўар,
Билмәнәм лашын, я суңқар,
Бағры бозғул, сырты шубар.
Мәлексиз ҳеш бир пәри йоқ.

Бұл жағдайда мынандай сораўлар пайда болады: «Шайыр сонда не ушын «қус» ының, я «лашын», я «суңқар» екенин анық айта алмайды?» Поэзия, бұл, тек сеслердин, уйқаслардың, сөзлердин, бууыптардың, яки ырғақлардың ғана ойыны емес. Онда метафо-

ра хәм метонимиялардың, прозопопея хәм гиперболалардың, тенеў хәм эпитетлердин, символ хәм аллегориялардың хәм басқа да троп, фигуралардың ойынлары жарысқа түседі. Әжинияз сүүретлеп отырған «қус» — лирикалық қахарманның кәлбиндеги, жүрек хәм санасындағы, қыялындағы абстракт түсиник. Соның ушын да шайыр «Қус ишре аның тени йоқ», «Билмәнәм лашын, я суңқар», деп жазады. Шайырдың бұл «қусы» лирикалық қахарманның кеўилине унаған, яки унамаған аспан менен жер мақлуқларын (сүйлин, қарсақ, түлки, сағал, сәмен, керки) олжа қылады. Бизин пикиримизше, бұл детальлар қуўаныш хәм қайғының, жақсылық хәм жаманлықтың, ҳадаллық хәм ҳарамылықтың, пәклик хәм ипласлықтың метонимиялары. Әжинияздың «Күнде ушар қырқ, еллиге», деп жазып турып, «Көп қуўмас аўны аз қуўар, деп өз пикирине өзи қарсы болғандайлығы бизди таңландырады хәм қызықтырады. Бизин ойымызша, шайыр «Күнде ушар қырқ, еллиге» дегенде хәр күни қағазға түсирилетуғын қырқ, елиў қатар қосықты нәзерде тутқан болса керек. Бұл қатарда метонимия үстемлик қылып тур. Олай деўимиздин мәниси хәр күни қырқ, елиў аңға түсетуғын «қус» аўды көп алатуғын қус деп есапланады. Әжинияз «Көп қуўмас аўны аз қуўар», дегенде, аз, бирақ, саз жазылатуғын сол қырқ, елиў қатар қосықты образлы сүүретлеген болыуы мүмкин. Бунда метонимияның бир түри болған синекдоха ислетилген. Шынында да аўшыл қуслардың көпшилигиниң бауыры бозғылт, пәрлери шубар болып келеди. Егер ҳақыйқый художниктиң көзи менен дыққатлы нәзер салар болсақ сол дәуирлердеги «бозғул» (ақ, сары — Б. Г.) қағазға араб имласындағы қанатлы қосықлар жазылса, ол шубарланып «Бағры бозғул, сырты шубар» қусқа уқсайтуғыны тәбийй. Әжинияз метафора хәм эпитетти күтө шебер пайдаланған. Шайырдың сүүретлеуинше бұл «қус» тың «Мәлексиз ҳеш бир пәри йоқ», «Мәлеги бар хәр пәриниң», «Мәлек» сөзин («Турецко-русский словарь». Москва, Русский язык, 1977) «периште» — деп түсиндириўлер бар екени мәлим. «Мәлек» сөзиниң периште екенлигин шайырдың:

Ләхетке кирсең екки мәлек,
Сеннен саўал сорап билмек (15, 58).

— деген қатарлары тастыйықлайды. Ислам дини тәлийматларының нәсийхатлауынша периште инсанның өзине хызмет қылады. Соның ушын да бизиң халқымызда «Периштеси басым адам», «Сөзиниң периштеси» бар деген мақаллар қолланылады. Демек, периштелер адамның өзине хызмет қылар екен, онда Әжинияз саңалы түрде «хәр жазған сөзимниң периштеси бар», деген пикирин қусымның «Мәлексиз ҳеш бир пәри йоқ», «Мәлеги бар хәр пәриниң» деген формада қолланған. Әжинияз өз бойындағы шайырлық талантты Аллатааланың сыйлаған нуры деп есаплаған:

Шайырдың «хәмдамы» да, «үлпети» де, сырлас хәм муңласы да жүрек хәм санасындағы «әжайып қус» илхам-йош еди, кеулиндегі шадлық хәм қапашылығын бирге бөлісетуғын илхам периштеси еди. Бизің бул пикиримизди К. Мәмбетовтың «Аллегория — көркем әдебиетте пикирди туұры айтпай астарлы айтыудың бир түрі» (72, 120), — деп жазған анықламасы тастыйықлайды. Усындай инсан кәлбинде өтетуғын ең ұллы, ең нәзик абстракт түсиниклерди шайыр аллегориялық сүўретлеу арқалы қайтадан дүньяға келтирген. Әжинияздың тропларға оғада бай усы тақылеттегі қосықларын оқып отырып М. Исаковскийдің «Шайыр қосықтарында турмыстың анау, яки мынау қубылыстарын поэтикалық формада айтыу уқыбы ғана көринип шекленбейди, ал, соның менен бирге онда шайырдың минези, оның тулға сыпатындағы жеке өзіне тән сапалық қәсийетлери де көринеди» (53, 194), деген пикирин еслеп өтиуге мәжбүр боламыз.

«Дәстүрий формалардың, эпитетлердің, теңеулердің таусылмайтуғын әлұан түрлилиги шайырдың үлкен талантынан дерек береді» (97, 59) — деп жазған еди А. Пирназаров «Мастерство Ажикияза» атлы монографиясында.

А. Н. Веселовский «Егер де мен эпитетти тарийхый поэтикалық стиль тарийхының қысқартылған варианты десем, хеш қандай асыра силтеу болмайды» (30, 73), — деп эпитеттің көркем әдебиеттегі орыны жоқары баға берген еди.

«Эпитет» — (гр. *epitheton* — қосымша) троптың бир түрі, образлы айқындау» (106, 590). болып, көркем әдебиеттегі ең көп қолланылатуғын сүўретлеу қуралларынан есапланады. Эпитет, зат, хәдийсе, уақыя, қубылыс, тири мақлуқлар, яки адамлардың айырым қәсийетлерин сүўретлеу үшін ислетиледи. Шайыр, яки жазыушы өзи сүўретлеп атырған нәрсе, яки уақыя туұралы оқыушыда анық көркем түсиник пайда етиу үшін сол сүўретлеп атырған затының, уақыясының, хәрекеттің, мақлуқ, яки адамның қандай да бир белгисин айрықшаландырып сәулелендиреди. Эпитетлер Әжинияздың барлық қосықларында да ушырасады, деп айтсақ қәтелеспеймиз.

Жаның алсын жәллад көзи,
Хош мулайым болсын өзи (15, 6).

Шайырдың «Хәркимсәнің ярың болса...» деп басланатуғын қосығының мысалға алынған еки қатарында да эпитет бар. Бирінші қатардағы «жәллад көз», екінші қатардағы «хош мулайым» эпитетлери лирикалық қахарманның қыялындағы әрман еткен ярының сапалық қәсийетлерине анықлық киритеди. Егер шайыр тә-

рийплениушиниң бет-әлпетин ғана образлы айқындау мақсет еткен болса, онда «қара көзи», «ала көзи», «қой көзи», яки соған уқсас басқа эпитетлердің биреуін ислетип шекленер еди.

Эпитетлер туұралы белгилі алымлардың арасында хәр қыйлы түсиниклер бар екені анық. Мәселен, А. Квятковскийдің пикиринше, эпитет қандайда бир түрдің, қубылыс, яки предметтің метафоралық келбетлик жәрдеминде образлы түсиндирилиуі (57, 359). Ал, Л. И. Тимофеев болса эпитет туұралы «Кең мағанада анықлаушы, айқындаушы хәм т. б. хәр қандай түсиндириуши барлық сөзлер эпитет болады. Буның мәніси — қәлеген келбетлик эпитет бола алады» (112, 214), — деп жазады. Эпитет туұралы пикирлердің хәр қыйлылығы Г. Л. Абрамовичтің (1, 150—151), П. Я. Первовтың (95, 1—47), Ф. М. Селивановтың (105, 101) хәм басқа да илимпазлардың илимий жумысларында ушырасады. Б. В. Томашевский хәр қандай сөзге эмоциональ бояу беретуғын анықлаушыларды эпитет (114, 201), деп есаплайды. Биз Б. В. Томашевскийдің бул анықламасында басқа илимпазлардың пикирлерин улыўмаластырыушы, жәмлестиреуши мазмун бар деп ойлаймыз. Себеби, хәр қандай шығарманы эмоциональ бояуларсыз, реңдерсиз көркем шығарма сыпатында танымайтуғынымыз белгилі.

Базы биреулер эпитетлер бир нәрсениң, яки адамның сыртқы келбетиниң сүўретлениуі үшін хызмет атқарады, деп ойлауы мүмкин. Әжинияздың қосықларындағы эпитетлер бир зат, яки инсанның сыртқы көринисиниң белги ямаса қәсийетлерин көрсетип шекленбейди, ал, оның ишки мағанасын, мазмунын толығырақ ашыуға хызмет қылады, эмоциональ тәсирди күшейтип сүўретлейди. Шайырдың «Йоқ мениң» редибли қосығының мына қатарларына дыққат аударайық:

Қара көзлі, шийрин сөзли дилбарым,
Сендин өзге сәуер ярым йоқ мениң (15, 7).

Шайыр инсанның руўхый дүньясын жетик билетуғын шайыр сыпатында барлық қосықларында да сүўретлеу барысында көзге айрықша әхмийет береді (мәселен, қараңыз: «Сөйлер сөзи болып шийрин, Өзи турып көзи күлсин», «Жаның алсын жәллад көзи» х. т. басқалар). Шайырдың көркем сүўретлеуінше, көз — руўхый дүньяның айнасы. «Шийрин», «ширели» сөзлери ишип-жейтуғын суўсыларға хәм бағ мийуелери менен палыз жеміслериниң сапатына тийисли келип шыққан сөзлер. Шайыр «шийрин сөзли» эпитети арқалы да сүйген ярының руўхый дүньясының гөззаллығын нышанлап отыр.

Науайы «Мажолисун — нафонс» шығармасында көркем сүўретлеу қураллары болған теңеу, гиперболалардың қатарында

эпитетлерге айрықша әҳмийет берип, олардан өз орнында унамлы пайдаланыу кереклигин (84, 65—86) жазған еди.

Яр тәрийпин сүүретлегенде Әжинияз эпитетлерди тийкарынан төмендегидей төрт бағдарда қолланады.

«Йол болсун» қосығынан мысаллар (15, 7) келтиреміз:

1). Қадди-қәумет хәм келбетиниң белгисин сүүретлеуде:

Көрән болар ақ йүзиңиң қурбаны,
Хабарың бер, пәрийадым, йол болсун».

2) Қийген кийим хәм безениу буйымларының айрықшалығын сүүретлеуде:

«Зәрли руўмал, үки тақып башына,
Хабарың бер, пәрийадым, йол болсун».

«Қулақыңа тақып алтын сырғаны»

3). Денесиниң хәрекетин сыпатлауда:

«Гүлгин кийип, мәстан басып келән қыз».

4). Минез-құлқының белгилерин ашып көрсетиуде:

«Жылға билән шийрин жаным алан қыз,
Хабар берің, пәрийадым, йол болсун».

Әжинияз өзи тәрийплеп жазған қыз-келиндешеклердиң бет-әлпетиниң реңин көп жағдайда «ақ йүз» эпитети менен сүүретлейди:

«Көрән болар ақ йүзүңиң қурбаны».

(«Йол болсун» қосығынан).

«Кешени ақ йүзи әйлер мүнәўәр».

(«Бир пәрий» қосығынан).

«Ай жүзли» эпитетлерин де гезлестириуге болады:

«Бәршениң сулыўы, ай жүзли жамал».

(«Бийбигүл» қосығынан)

Шайыр қосықларында тәрийплениўшиниң шырайын сүүретлеуде «гүл йүз» эпитетлери де ушырасып турады;

«Бақсам гүл жүзиңе әтир, ай бетли».

(«Яңлды» қосығынан)

«Зибаның шийриндур, йүзлериң гүл-гүл».

(«Бийбигүл» қосығынан)

Сондай-ақ, «йүзлериң қырмызы», «қызыл жүзиң» эпитетлери де бар:

«Йүзлериң-қырмызы, мәхи-әнўәри»

(«Келдим» қосығынан)

«Қызыл жүзиң зағыфрандай рәң болар».

(«Енди» редибли қосығынан)

Таллап өткен мысалларымызда жеке ҳалында ислетилген эпитетлер менен таныстық. Әжинияздың лирикалық қосықларында гейде толығы менен эпитетлер ислетилген қатарларды да көриўимиз мүмкин:

Жолыңа қарайман ертели, кешли,
Күннен де шырайлы, айдан рәуишли,
Ай жүзлим, пал сөзлим, ақыллы, если,
Инкарым, дилбәрим, неге келмеді? (15, 29).

«Неге келмеді?» қосығынан мысалға алынған бул шуўмақтың екінши хәм үшінши қатарлары толығы менен бәри де эпитетлер. Бул дәсте-дәсте болып ислетилген «күннен де шырайлы», «айдан рәуишли», «ай жүзлим», «пал сөзлим», «ақыллы», «если» эпитетлери шайыр жырлап атырған «дилбәрим» ниң сапалық қәсийетлериниң белгилерин айқышлап көрсетиу ушын хызмет атқарған. Хәм бул эпитетлер тәрийплениўшиниң тек ғана дене гөззаллығын образлы сәўлелендириуге емес, ал, жан дүньясының гөззаллығын да образлы сүүретлеуге қатнастырған.

Әжинияздың «Қырмызы» (15, 22—23) редибли қосығында бир оғада гөззал қыздың жанлы портрети сызылады. Бул қосықта тийкарынан «қырмызы», яғнай қызыл реңниң этирапында қосық қатарлары, пикирлер, көркемлеу қураллары ойынға түседі. Қосықта «қырмызы» редифиниң өзи негизги эпитет хызметин атқарады. Образлы сәўлелендириудиң барлық түрлери «қырмызы» эпитетине бағындырылып соған ғәрезли түрде раўажландырылады. Қосық сегиз шуўмақтан ибарат болып, онда «қырмызы» эпитетинен тысқары «юлқа додақлары», «қызы — мусулмандур», «сом-сом алтын шашбағлары», «тиси әнжиман», «тилла хәйкел», «тилладан геўиши», «кийгени — атлас», «ақ жүзине», «шийрин сөз», «алма көз» эпитетлери де ислетилген. Улыўма саны — 10. Усы сегиз шуўмақ қосықтың ишиндеги «қырмызы» эпитетиниң өзи де — 10 («додақлары қырмызы», «шашбағлары қырмызы»,

«қырмызы бәден», «яңғақлары қырмызы», «қабақлары қырмызы», «қулақлары қырмызы», «аяқтары қырмызы», «Бастан аяқ сыяқтары қырмызы», «шашақлары қырмызы», «Төсектері қырмызы»). Барлық эпитеттердің мұғдары — 20. Бұл мұғдар — күтә көп сан. Бұндай жағдай тек ғана ұсы қосығына емес, ал, көп ғана шығармаларына тән қубылыс. Шайыр шығармаларындағы эпитеттердің үйрениуі өз алдына хәм терең илимий изертлеу жұмыстарын талап етеди.

Әжинияздың лирикалық дәретпелерінде метафора, синекдоха, символ, аллегория хәм эпитеттер сыяқлы теңеулерде көп ислетилгенин көремиз. Шайырдың лирикалық қосықтарының халық ауызеки әдебиятына байланысы туұралы А. Пирназаров былай деген еди: «Әжинияздың поэзиясында идиомалық сөз дизбеклери де, нақыл хәм мақаллар да, теңеулер, метафоралар, турақлы эпитеттер хәм басқа да халық поэзиясының дәстүрий сүүретлеу қураллары ушырасады» (97, 14). Әжинияз қосықларындағы теңеулер туұралы әдебиятшы К. Мәмбетов «Хәр дәуірде жасаған шайырлар қызлар образын дәретиуде хәр қыйлы қатнас жасаған... Әжинияз да олардың образын дәретиуі үшін өз дәуіринің теңеулеринен актив пайдаланған. (73, 45), — деп жазады. Мәселен, шайырдың «Хәркимсәнің яры болса» деп басланатуғын қосығындағы:

Сениң сөзің аның сөзи,
Мисли гүл киби шырмалсын (15, 147).

— қатарларындағы «гүл киби» теңеуі — халық поэзиясында гезлесетуғын дәстүрий сүүретлеу қуралы болса, «Бир жанан» қосығындағы:

Кирпиги оқ киби, қашлары кәман,
Әзиз жаным тәндан шықты да кетти (15, 50).

— қатарларындағы «Кирпиги оқ киби, қашлары кәман» теңеуі — түрки тиллес халықлар әдебияты классиклери поэзиясында жиий қолланылатуғын сүүретлеулерден есапланады.

«Теңеу троптың әпиуайы, дәслепки түри болып табылады, деп жазады Л. И. Тимофеев, — бұнда екінши бир нәрсенің белгилеринің жәрдемінде басқа биреуінің белгилерин анықлау мақсетінде еки қубылыс жақынластырылады» (112, 213).

Тал шыбықтай қыпша бели — белбағлы,
Мени хайран етип кетти бир пәрий (15, 11).

Әжинияздың «Бир пәрий» қосығынан алынған бұл қатарларда «тал шыбық»тың белгисинің жәрдемінде тәрийплениушінің «қыпша бели»нің айрықшалығын анықлау мақсет етип қойылған.

Нәтийжеде «тал шыбық» қа тән қубылыс «қыпша белге» тән қубылысқа жақынластырылған. «Тал шыбық»қа тән белги — ийилгишлик, майысқақлық. Тәрийплениушінің «қыпша бели»: «тал шыбық»тың ұсындай сапалық қасийетлерине теңеп сүүретленген. Бұл теңеу «тай» қосымтасының жәрдемінде иске асырылған.

Теңеу — күтә әйлемги заманлардан бери халықтардың ауызеки хәм жазба әдебиятында ислетилип киятырған сүүретлеу қуралы. Ол халықтың күнделикли сөйлеу тилинде де жүдә жиий қолланылады. Басқа шайырлар сыяқлы Әжинияз да теңеуді өзи сүүретлеп атырған нәрсени анық сәулелендириуі, пикир хәм ойларын оқыушыға тез аңлатыу, хәдийсе, яки ұақыяларға болған лирикалық қақарманның мүнәсибстин билдириуі қуралы сыпатында қолланады.

Прозалық, яки поэзиялық шығармаларды оқып отырып, оның ишиндеги көркемлеу қуралы теңеулерди тауып алыу аңсат болса да, олар туұралы күтә анық илимий сыпаттағы пикирлерди айтыу қыйын болып киятырғаны мәлим. Соның ұшын да А. Квятковский «Теңеудің поэтикасы қыйын болғанлықтан елеге шекем теориялық жақтан ислеп шығылмады, — деп жазды. — Себеби, теңеу хәр қыйлы поэтикалық көркемлеу қуралларының басланғыш дәуіри болып есапланады, троплардың дерлик хәммеси — параллелизм, метафора, метонимия, синекдоха, гипербола, литота хәм басқалардың бәриде теңеуден саға алады» (57, 280).

Теңеулер қурылысы бойынша толық емес теңеулер хәм толық теңеулер болып екиге бөлинеди. Әжинияздың «Йол болсун» редифли қосығының мына қатарларындағы теңеулер туұралы пикир жүритип көрейік:

Ләбләрің пистәдәк, тишиң маржанды,
Көрген хайран, көрмегенге әрманды (15, 7).

Биринши қатардағы «ләбләр» — тенелиуші предмет, «пистә» — теңестириуші нәрсе екені анық көринип тур, «дәк» — теңеу қосымтасы. Бирақ, бұл орында тенелиуші хәм теңестириуші предметлерге ұлыұма ортақ ұқсас белги, сапа «қызыл» сөзи түсирилп қалдырылған. Егер, қосық қатарында «Ләбләрің пистәдәк (қызыл), тишиң маржанды» деп «қызыл» сөзи киргизилгенде, оның бууын бирлиги де, ырғақ бирлиги де, бузылар еди. Шайыр билеп турып тенелиуші хәм теңестириуші предметлерге ұлыұма ортақ белгиге ийе сөз «қызыл» ды пайдаланбай қалдырып кеткен. Әжинияздың қосықларында базы бир жағдайларда теңеуде ұқсас белги де, теңеу қосымтасы да ислетилмей түсирилп қалдырылады. Мәселен, мысалға алынып атырған қосық қатарларындағы «тиш» «маржан»ға тенелип атыр. Лекин, ұқсас белги болған «аппақ», яки «ақ» сөзи, сондай-ақ, теңеу қосымтасы да жоқ.

«қырмызы бәден», «яңғақлары қырмызы», «қабақлары қырмызы», «қулақлары қырмызы», «аяқтары қырмызы», «Бастан аяқ сыяқтары қырмызы», «шашақтары қырмызы», «Төсектері қырмызы»). Барлық эпитеттердің мұғдары — 20. Бұл мұғдар — күтә көп сан. Бұндай жағдай тек ғана ұсы қосығына емес, ал, көп ғана шығармаларына тән қубылыс. Шайыр шығармаларындағы эпитеттердің үйреніуі өз алдына хәм терең илимий изертлеу жұмыстарын талап етеди.

Әжинияздың лирикалық дәретпелерінде метафора, синекдоха, символ, аллегория хәм эпитеттер сыяқлы теңеулерде көп ислетилгенин көремиз. Шайырдың лирикалық қосықтарының халық ауызеки әдебиятына байланысы туұралы А. Пирназаров былай деген еди: «Әжинияздың поэзиясында идиомалық сөз дизбеклери де, нақыл хәм мақаллар да, теңеулер, метафоралар, турақлы эпитетлер хәм басқа да халық поэзиясының дәстүрий сүүретлеу қураллары ушырасады» (97, 14). Әжинияз қосықларындағы теңеулер туұралы әдебиятшы К. Мәмбетов «Хәр дәуірде жасаған шайырлар қызлар образын дәретиуде хәр қыйлы қатнас жасаған... Әжинияз да олардың образын дәретиуі үшін өз дәуіринің теңеулеринен актив пайдаланған. (73, 45), — деп жазады. Мәселен, шайырдың «Хәркимсәнің яры болса» деп басланатуғын қосығындағы:

Сениң сөзің аның сөзи,

Мисли гүл киби шырмалсын (15, 147).

— қатарларындағы «гүл киби» теңеуі — халық поэзиясында гезлесетуғын дәстүрий сүүретлеу қуралы болса, «Бир жанан» қосығындағы:

Кирпиги оқ киби, қашлары кәман,

Әзиз жаным тәндан шықты да кетти (15, 50).

— қатарларындағы «Кирпиги оқ киби, қашлары кәман» теңеуі — түрки тиллес халықлар әдебияты классиклери поэзиясында жиий қолланылатуғын сүүретлеулерден есапланады.

«Теңеу троптың әпиұайы, дәслепки түри болып табылады, деп жазады Л. И. Тимофеев, — бұнда екінши бир нәрсенің белгилеринің жәрдемінде басқа биреуінің белгилерин анықлау мақсетінде еки қубылыс жақынластырылады» (112, 213).

Тал шыбықтай қыпша бели — белбағлы,

Мени хайран етип кетти бир пәрий (15, 11).

Әжинияздың «Бир пәрий» қосығынан алынған бұл қатарларда «тал шыбық»тың белгисинің жәрдемінде тәрийплениушінің «қыпша бели»нің айрықшалығын анықлау мақсет етип қойылған.

Нәтийжеде «тал шыбық» қа тән қубылыс «қыпша белге» тән қубылысқа жақынластырылған. «Тал шыбық»қа тән белги — ийилгишлік, майысқақлық. Тәрийплениушінің «қыпша бели»: «тал шыбық»тың ұсындай сапалық қасийетлерине теңеп сүүретленген. Бұл теңеу «тай» қосымтасының жәрдемінде иске асырылған.

Теңеу — күтә әйлемги заманлардан бери халықтардың ауызеки хәм жазба әдебиятында ислетилип киятырған сүүретлеу қуралы. Ол халықтың күнделикли сөйлеу тилинде де жүдә жиий қолданылады. Басқа шайырлар сыяқлы Әжинияз да теңеуді өзи сүүретлеп атырған нәрсени анық сәулелендириуі, пикир хәм ойларын оқыушыға тез аңлатыу, хәдийсе, яки ұақыяларға болған лирикалық қақарманның мүнәсибетин билдириу қуралы сыпатында қолланады.

Прозалық, яки поэзиялық шығармаларды оқып отырып, оның ишиндеги көркемлеу қуралы теңеулерди тауып алыу аңсат болса да, олар туұралы күтә анық илимий сыпаттағы пикирлерди айтыу қыйын болып киятырғаны мәлим. Соның ұшын да А. Квятковский «Теңеудің поэтикасы қыйын болғанлықтан елеге шекем теориялық жақтан ислеп шығылмады, — деп жазды. — Себеби, теңеу хәр қыйлы поэтикалық көркемлеу қуралларының басланғыш дәуіри болып есапланады, троплардың дерлик хәммеси — параллелизм, метафора, метонимия, синекдоха, гипербола, литота хәм басқалардың бәриде теңеуден саға алады» (57, 280).

Теңеулер қурылысы бойынша толық емес теңеулер хәм толық теңеулер болып екиге бөлинеди. Әжинияздың «Йол болсун» редифли қосығының мына қатарларындағы теңеулер туұралы пикир жүритип көрейік:

Ләбләрің пистәдәк, тишиң маржанды,

Көрген хайран, көрмегенге әрманды (15, 7).

Биринши қатардағы «ләбләр» — тенелиуши предмет, «пистә» — теңестириуши нәрсе екени анық көринип тур, «дәк» — теңеу қосымтасы. Бирақ, бұл орында тенелиуши хәм теңестириуши предметлерге ұлыұма ортақ ұқсас белги, сапа «қызыл» сөзи түсирилп қалдырылған. Егер, қосық қатарында «Ләбләрің пистәдәк (қызыл), тишиң маржанды» деп «қызыл» сөзи киргизилгенде, оның бууын бирлиги де, ырғақ бирлиги де, бузылар еди. Шайыр билеп туырып тенелиуши хәм теңестириуши предметлерге ұлыұма ортақ белгиге ийе сөз «қызыл» ды пайдаланбай қалдырып кеткен. Әжинияздың қосықтарында базы бир жағдайларда теңеуде ұқсас белги де, теңеу қосымтасы да ислетилмей түсирилп қалдырылады. Мәселен, мысалға алынып атырған қосық қатарларындағы «тиш» «маржан»ға тенелип атыр. Лекин, ұқсас белги болған «аппақ», яки «ақ» сөзи, сондай-ақ, теңеу қосымтасы да жоқ.

Қосық қатарындағы «тишиң маржанды» сөз дизбеги «тисин мар жандай аппақ» дегенди аңлатып тур.

Биз үйреніп атырған бирінші («лэблерің пистэдэк») хэм екінші («тишиң маржанды») мысал да толық емес теңеулер. Ал, толық теңеу болыу ушын қандай зэрүрликлер керек? Т. Бобоевтың пикиринше, «Толық теңеуде төрт элемент болады: а) теңелиуши предмет — теңелип атырған объект; б) теңестириуши предмет — уқсаушы образ; в) теңелиуши хэм теңестириуши нәрселердің уқсаслық белгиси — уқсатыу белгиси; г) -дай, -дек, -симон, -она, -намо, -амуз, -ча, -ларча сыяқлы аффикслер; киби, сингари, янглиғ, худдии, гуге, бамисоли, мисли, мислсиз, тус, шакл, ҳолат, баробар қусаған лексикалық көмекши сөзлер: сифат, комат, нуска, ранг, башара, тахлит, киби сөзлер — теңеу қосымталары» (28, 152).

Құмырсқадек қышша-қыпша беллерің,
Бармақ толы йүзик-йүзик әллерің (15, 12).

Әжинияздың «Бездирер» редибли қосығынан алынған бул мысалда Т. Бобоев белгилеген толық теңеудегі төрт элемент те бар: 1) теңелиуши предмет, яғнай теңелип атырған объект, ол — «бел»; 2) теңестириуши предмет, яғнай уқсаушы образ, ол — «құмырсқа»; 3) теңелиуши хэм теңестириуши нәрселердің уқсаслық белгиси, яғнай уқсатыу белгиси, ол — «қыпша-қыпша» (жиңишке, нәзик — Б. Г.); 4) теңеу қосымтасы (жәрдемшиси), ол — «дек» қосымтасы.

Г. Л. Абрамович теңеулерди формасы бойынша туұра теңеулер хэм бийкарлаушы (кери — Б. Г.) теңеулер (1, 153), — деп екиге бөлип қарайды. Туұра теңеулерде салыстырылып сүүретленип атырған теңелиуши нәрсе менен теңестириуши нәрсенің уқсас сыпаты туұрыдан-туұры тастыйықланған формада бериледи. Мысалы, Әжинияздың «Бардур» редибли қосығының мына шуұмағына нәзер салайық:

Бардур қыз жаўаны қашлары кәман,
Йүзин таққас етсең хұршийди табан.
Аны көргенлердің ақылыны алған.
Ләйли, Зүләйхадай хұрлері бардур (15, 39).

Бирінші қатардағы теңелиуши предмет — «қашлар» хэм теңестириуши предмет — «кәман», уқсас сыпат — «ийилген» деген сөз түсиріп қалдырылса да, «қашлары кәман» дай ийилген қыз жаўаны бар», деген мазмунды туұрыдан-туұры тастыйықланған формада беріп тур. Екінші қатарда да теңелиуши предмет — «йүзи» хэм теңестириуши предмет — «хұршийди табан» (қуяштай нурлы — Б. Г.) ның уқсас сыпаты салыстырылып туұрыдан-туұры тас

тыйықланған формада сәулендирилген. Сондай-ақ төртінші қатардағы теңелиуши предмет — «хұрлер» хэм теңестириуши предмет — «Ләйли, Зүлайха» ның да улыұма уқсаслық қәсийетлері сайбағысланып тиккелей тастыйықлаушы рухта берілген. Усы тақылеттегі теңеулер туұра теңеулер деп аталғаны мақұл болады деп ойлаймыз.

Ал, бийкарлаушы (кери) теңеулердің сыртқы көриниси бир қубылыстың басқасынан өзгешелигине тийкарланылып қурылады, солай болса да, басқа теңеулердегі сыяқлы ишки мазмун бойынша теңелиуши предмет пенен теңестириуши предмет бир-бирин айқынлайды, олар жақыналастырылады.

Өзің дана болдың хэм ақлың кәмил,
Бәршенің сулыұы ай жүзлі жамал,
Атқа шыққан ақ маялы Айжамал,
Ол хэм сендей емес, лапты, Бийбигүл (15, 20).

Әжинияздың «Бийбигүл» редибли қосығынан алынған бул шуұмақта теңелиуши гөззал — «Бийбигүл» дің сулыұлығының өзгешелигі теңестириуши гөззал «Айжамал» дың сулыұлығының өзгешелигине салыстырылады хэм теңелиуши қыз «Бийбигүл» дің сулыұлығы теңестириуши қыз «Айжамал» дың сулыұлығын бийкарлап турады. Мынандай мағана шығады: «Бийбигүл», бәршенің сулыұы болған — жамалы айдай атқа шыққан ақ маялы Айжамалдың сулыұлығы да сениң сулыұлығыңның қасында хеш нәрсе емес». Бунда, Бийбигүл хэм Айжамал салыстырылып, Бийбигүлдің гөззаллықта басым екені сүүретленген, яғнай Айжамалдың сулыұлығын Бийбигүлдің сулыұлығына теңеу барысында бийкарлаған. Бул — мәселенің бир тәрәпи. Лекин, ишки мазмун бойынша теңелиуши қыз — «Бийбигүл» де сулыұ, теңестириуши қыз — «Айжамал» да сулыұ. Бул — теңелиуши хэм теңестириуши ның уқсас таманлары, сонлықтан олар жақыналастырылып салыстырылады. Нәтижеде Айжамалдың сулыұлығының қатнастырылуында Бийбигүлдің сулыұлығы айқынланады. Бул мәселенің екінші тәрәпи.

Әжинияздың лирикалық қосықларында теңеулер көпшилик жағдайда атлықлардың қатнасуында жасалады:

Ләйли киби ышқы отына куйдирип,
Мәни Мәжнүн еттиң, әрманий дүнъя (15, 56).

«Әрманий дүнъя» қосығынан келтирилген қатарда Ләйли атлығына «киби» көмекши сөзі қосылып көркемлеу қуралы теңеуді ислеп шыққан.

Бу елде көрмедим **шуныңдек** дилбар,
Кешени ақ йүзи әйлер мүнөүәр (15, 11).

Бул қатарлардағы («Бир пәрий») теңеу алмасықтың қатнастырылыуында жасалған, яғни «шуның» алмасығына «дек» қосымтасы тиркелип іске асырылған. «Бийбигүл» қосығынан алынған мына қатарлардағы:

Метер қызы таза, мәхрем хийуалы,
Бул хәм сендей емес, лапты Бийбигүл (15, 20).

— бийкарлаушы (кери) теңеу де («сендей емес») алмасықтың жәрдеминде іске асырылған («Метер қызы... бул хәм сендей емес»).

Сондай-ақ, Әжинияздың қосықтарында фейил яки келбетликтің қатнастырылыуындағы теңеулерди де ушырастырамыз. Бірақ олардың сйрек гезлесетуғынын ескертип өтпекшиміз.

Зейин етсеңиз аның қалем **қашлары**,
Кәтип қалем менен жазған яңлыды (15, 16).

«Яңлыды» қосығындағы бул қатарлардағы теңеу фейилдің қатнасында жасалған («жазған яңлыды»).

Келбетликлердің қатнасында да теңеулер ісленгенін көреміз, бірақ олар оғада аз. «Енди» редибли қосығынан мысал;

Қызыл жүзін, зағыфрандай рәң болар,
Сәуер ярым, мениң фәндим ал енди (15, 28).

Санлық яки рәуиштің қатнасыуында жасалған теңеулер де Әжинияз қосықтарында бар болуы мүмкін. Бірақ, биз ондай дереклерге ие болмағандығымыз үшін бул жұмысымызда олардан пайдалана алмадық.

Әжинияз шығармаларында теңеулердің жасалуы құбылысындағы теңелиуші предметке теңестириуші предметті таңдау мынандай бағдарларда алып барылады:

1) Теңелиуші предмет үшін теңестириуші предмет етип тәббий яки бейиш өсимлиги алынады:

Бағ ишинде қызыл гүлдек долапып,
Саллана-мәстана келән сәудигим.

(«Сәудигим»)

Туұбы ағашына меңзер көмәти.

(«Бир жәнән»)

2) Теңелиуші предметке теңестириуші предмет сыпатында халық дастанларындағы яки диний кітаптардағы баслы қахарманлар таңлап алынады:

Аның әлпайымлылығы,
Мисли Сәнем киби болсын.

(«Хәркимсәнің яры болса»)

Юсупдек Мысыр елинде,
Қалыбман зиндан ишинде.

(«Ишинде»)

Иигитлери бардур Рустем сыпатлы,
Ғоруғлыдек әреб атлы, хайбатлы.

(«Бардур»)

3) Теңелиуші предметке теңестириуші предмет қылынып құстар, хайуанлар яки жанлы-жәнұарлар алынады:

Тырнадек отырып, сонадек йүрген.

(«Гөззаллар»)

Тауыс киби жылға менен бақарсаң.

(«Сәудигим»)

Зыя-зулпы рәңли мысалы құндыз

(«Бир жәнән»)

4) Теңелиуші нәрсеге теңестириуші предмет сыпатында мийуалы хәм гүлли өсимликлерден алынатуғын ең ширели өнімлер таңланады:

Хәр бир сөзи әсел киби мазалы

(«Әй нәзәлимлер»)

Шын-шәккөрдәк ләблерің, баллар қосылмыш ашыңа,

(«Бери кел» мухаммесинен)

5) Теңелиуші предметке теңестириуші нәрсе сыпатында әскерий атамалар қатнастырылады:

Кирпиги оқ киби, қашлары кәман.

(«Бир жәнән»)

Я — айдек қашларын, оқ кирпигің бағырым езіп.

(«Бери кел» мухаммесинен)

6) Тенелиўши көриниске теңестириўши көринис сыпатында бақалы қасыл таслар сайлап алыныўы ушырасады:

Қара көзи гәўҳар киби жаўдырап.

(«Гәззаллар»)

Лам — лағлийдек ләбиңдин мен ишерге биймәлел.

(«Ай әлип» мухаммесинен)

7) Теңелиўши предметке теңестириўши предмет етип адаминың өмирине ең керекли болған суў, ҳауа, сондай-ақ, жулдыз, планеталар қатнастырылатуғын жағдайлар да гезлеседи:

Зийўар айтар мисли дәрйадай тасқан,
Кел ағзы дуўалы, әй нәзәлимлер.

(«Әй нәзәлимлер»)

Бады — саба усап ести де кетди.

(«Бир жәнән»)

Йүзи болсын хәм ай киби.
Ҳақсүнийдің өзи болсын.

(«Хәркимсәнің яры болса...»)

Жуўмақлап айтқанда, Әжинияздың лирикасындағы троплар яғни метафора, метонимия, синекдоха, прозопопея, гипербола, аллегория, эпитеттер хәм теңеўлер шайырдың хәр тәрәплеме жетилскен хәм раўажланған қосық жазыў хәнери поэтикасын ийелгенинен дерек береді. Шайыр поэтикасының сыры тек ғана трийплениўшиниң яки тәбийий қубылыстың сыртқы көринисин олразлы сүүретлеў менен шекленбей, бул образлы сүүретлеўлер трийплениўши хәм лирикалық қаҳарманның кеўил кешрмелеридеги көринислерди, сондай-ақ, жәмийетлик қубылыслардың ишмазмунын көркем сүүретлеўлер менен тутасып, биригип кетеди.

2. ФИГУРАЛАРДЫҢ КӨРКЕМ МАЗМУНДЫ ТЕРЕҢЛЕСТИРИУДЕГИ ӘХМИЙЕТИ

Әжинияз лирикасының көркем мазмунын еле де айқынырақ көз алдымызға келтириў ушын фигураларды да шеберлик пенен пайдаланыў сырларын изертлеўимиз тийис. Әлбетте, биз, шайыр лирикасының поэтикасы дегенде, ең дәслеп, тийкарынан метафора, метонимия, синекдоха, прозопопея, гипербола, аллегория, символ, эпитет хәм теңеўлерге айрықша әхмийет беремиз. Ал, фигуралар болса дыққаттан шетиректе қалып киятырғаны бәримизге де мәлим. Бул, бәлким, фигураларға риторикалық қураллар сыпатында ескише көз қараслар менен нәзер таслап киятырғанлықтан болыўы да мүмкин. Биз лирикалық қосықтың поэтикасы, дегенде тек көркем пикирлердің, шуўмақлардың, қатарлардың, сөз дизбеклериниң, сөзлердің ауыспалы мәнислерин ғана емес, ал, сөзлер үнлесликлерин де түсинетуғынлығымыз сыр емес. Солай екен, шығармалардағы фигураларға да поэтикалық элементлер сыпатында қатнас жасауымыз поэзия туўралы түсиниклеримизди және де кеңейтеди деген пикирдемиз.

«Хәр бир жазыўшы тилиниң синтаксислик қурылысы өзіншелик сыпатларға ийе, — деп жазады Г. Л. Абрамович, — Бул қурылыс жазыўшы дәретпесиниң улыўма сыпатына да, сәўделениўши анық бир объектке де хәм ақыр соңында, белгили. оқыўшыға қаратылған жазыўшының мақсетине ғәрезли. Жазыўшы дәретпесиниң улыўма сыпаты оның өзіншелик жазыў усылында хәм поэтикалық синтаксисте жәмленген» (1, 164). Г. Л. Абрамович поэтикалық синтаксисте уқсас рольди поэтикалық тилдеги фигуралардың атқаратуғынын (1, 168) айрықша атап өтеди.

А. Квятковский фигура туўралы, жазыўшылар тәрәпинен проза яки қосықлардағы айқынланған көркем сүүретлеўге ерисиў ушын қолланылатуғын стилистикалық сөйлемниң түри (57, 321) сыпатында анықлама береді хәм барлық троплар да фигураға тийисли деп есаплайды.

Бизиң көзқарасымызша, Г. Л. Абрамовичтиң фигуралар поэтикалық синтаксисте уқсас түсиник деп жүргизген пикири үйренип атырған мәселемизге дурыс бағдар болады, деп ойлаймыз. Себеби, троплар дегенде, биз, пайдаланылған сөзлердің, сөз дизбеклериниң хәм пикир, түсиниклердің ауыспалы, көшпели, образлы басқа мәниге ийе болыўын түсинемиз. Ал, фигураларда болса қосық шуўмақларындағы сөзлердің, сөз дизбеклериниң, қатарлардың шайыр тәрәпинен қалай орналастырылғанын, қалай хәм не ушын жайластырылғанын, қайталаныўларын, жупкерлесип келиўлерин, мәнилик жақтан қарама-қарсы қойылыўларының сырларын үйренемиз.

Мысалға, Әжинияздың «Хәркимсәнің яры болса...» деп баслануғын мына шуўмағына нәзер салайық:

Ярың болсын ҳимай киби,
Көңли болсын сарай киби,
Йүзи болсын хәм ай киби,
Ҳақсүнийдің өзи болсын (15, 6).

Бул шуўмақта көркем сүүретлеу қуралы хызметин троптың бир түри болған тенеулер атқарып турғанлығы түсиникли. Бирақ, биз усы шуўмақты оқып отырып қосықтың өткірлігин, тәсирлигин, мазмунын тереңлестірип турған тенеулерден басқа және бир қандай да күшлер бар екенін сеземіз. Биздің ойымызша, бул күшлер фигураларда жәмлескен, яғнай мысалға алынған шуўмақта қайталау, параллелизм, градация хәм инверсия қатнастырылып, қосықтың рухына айрықша жигер бағышлап тур. Бириншиден, тенеу қосымтасы болған «киби» жәрдемши сөзи үш рет, «болсын» феибли төрт рет қайталанып лирикалық қахарманның эстетикалық талғамын хәм пикирин тастыйықлап, зинҳарлап тур. Екиншиден, сүүретлеу параллель бағдар бойынша рауажландырылған, яғнай «яр», «көңли», «йүзи» хәм «хақсүний» бир сызықтың бойында, ал, «ҳимай», «сарай», «ай» екинши бир сызықтың бойында параллель сөз етиледі. Бул параллелизм мысалға алынған жеке-жеке сөзлер менен шекленип қалмайды, шуўмақтың хәр бир қатарындағы пикир, тенеулер, қулласы төрт қатар басқышпа-басқыш параллель жүргизиледи. Гәп ағзалары да, сөз шақаплары да тең қатнастырылады. Ақыр соңында, үшіншиден, булардың нәтийжесинде градация ислеп шығылған. Градацияда сүүретленип атырған нәрсе яки қубылыс әсте басланып кем-кем күшейтиледі я болмаса бирден күшейтилип кем-кем пәсейтиледі. Мәселен, усы шуўмақтың биринши қатарында лирикалық қахарманның, ярдың саўлаты бойынша улыўма тилеги келтирилсе, екинши қатарында рухый дүньясы — «көңли» ҳаққында, үшінши қатарында бет әлпеті — «йүзи» туўралы тилеги сүүретленеди де, төртинши қатарда «Хақсүнийдің өзи болсын» деген пикир арқалы күшейтиледі. Себеби, «хақсүний» — сол гөззаллық туўралы түсиниклердің максималшыны, Құдай сүйген гөззаллық «хақсүний» ибарасы менен аңлатылады. Әпиўайы тилек, әпиўайы пикир, әпиўайы түсиник қурамалы басқышқа көтерилип күшейтилген, нәтийжеде градация пайда болған.

Әжинияз лирикасындағы көркем сүүретлеу усыллары фигуралардың көркем мазмунды тереңлестіриўдеги әҳмийети бойынша толығырақ түсиникке ийе болыў ушын параллелизм, қайталау, градация хәм инверсиялар туўралы жеке-жеке тоқтап пикир жүритиў зәрүрлиги туўады.

«Словарь иностранных слов» деген китапта «Параллелизм

(гр. parallelismos) — еки қубылыс яки ҳәрекеттин бири-бири менен турақлы қатнасы хәм бирликте келиўи... поэтикада — текст ишиндеги тил элементи бөлеклеринин бири-бирине уқсас яки мағаналас тәртипте жайластырылыўы, яғнай поэтикалық усыл» (106, 361), — деп түсиник берилген. А. Квятковскийдің «Поэтический словарь» ында параллелизмнің грек сөзи болып, мәниси қатар келиў, параллель жайластырылыў екенлигине, көркем шығарма стилинин еки ямаса үш элементинин структуралық байланысын айрықша көрсетиўдеги композициялық усыл (57, 193) екенлигине дыққат аўдарылған. Бул элементлердің байланысы қатара келген қонсылас еки ямаса үш фразаның, қатардың, шуўмақтың параллель жайласыўындағы олардағы улыўмалықта көринеди (57, 193).

Параллелизмнің көп таралған түри қосықтың қонсы жайласқан қатарларындағы гәп қурылысларының бирдей болып келиўлері. Бундай параллелизмлер Әжинияз шығармаларында жиий ушырасады:

Қолдаўлыда — Алма, балғалы — Анар,
Мүйтенде — Ақсулыў, маңғытта — Гүлзар,
Хуллас көлам бул дүньяда ҳәрне бар,
Ол йетти ашықтың бәри садаға. (15, 17).

«Садаға» редибли қосығынан алынған бул шуўмақтағы биринши хәм екинши қонсылас қатарлар — параллелизм. Қосық шуўмағында параллелизмлер тек гәптеги сөз дизбеклерин бирдей қылып қурастырыў менен шекленбеген. Параллелизм сол дәуирдеги қарақалпақ халқындағы руўларды — руўларға, сол руўлардан шыққан гөззалларды гөззалларға қатар қойып, параллель сүүретлеу бағдарында даўам етилген.

Қосықтың бир қатарындағы қандайдур еки яки екеўден артық биргелки қурылыстағы шуўмақлардың қонсылас жайластырылып, қолланыўлары синтаксислик параллелизм деп аталады. Синтаксислик параллелизмлерге Әжинияздың лирикалық қосықларынан мысаллар келтиремиз.

1) Қосықтың бир қатарындағы еки яки екеўден артық биргелки сөз дизбеклеринен жасалған параллелизмлер:

Отырышы — тырна, йүриши — ғаздур.

(«Яңлыды» қосығынан)

Ләйли, Зухра, Сәнем яңлығ сүүрети.

(«Бир жәнән» қосығынан)

2) Қосық шуўмағындағы гәп қурылыслары бирдей еки ямаса екеўден артық қатарлардан жасалған параллелизмлер:

Искәндәр Зулхарнайын киби дәуранлы,
Җәзирети Сулайман киби парманлы.

(«Бардур» қосығынан)

Тентекке — жудырық, мәжгүнге — урыш,
Жиллиге — тәбәләш, палұанға — тутыш,
Бедәүге — йууырыш, буұданға — йүриш,
Ябыға хәм қуйрық билән ял керәк.

(«Керәк» қосығынан)

3) Еки ямаса екеуден артық биргелки қурылыстағы шуұмақлардың қонсылас жайластырылуы нәтижесінде жасалған параллелизм:

Тийеклиде — Бахыт, ырғақлы — Айжан,
Бақанлыда — Айша, кенегес — Балжан,
Қызы Аралбайдың аты Нурлыхан,
Булардың бәршеси сәндан садаға.
Бессары Нурбийке, Айбийби билән,
Шүйитте Ырысбийке, Жанбийби билән,
Қазаяқлы Жаңыл, Хұрбийби билән,
Буларның бәршеси сәндан садаға.

(«Садаға» қосығынан)

«Параллелизм усылын қолланыу арқалы автор өзиниң айтайын деген пикирин өткірлестиреди, айқынластырады» (8, 159). Пикирди өткірлестиріу, сүүретлеуді айқынластырыу үшін Әжинияз гейде адамзатқа тән қубылыстарды тәбиятқа тән қубылыстарға салыстырып, образ дәрегінің параллелизм усылынан пайдаланады:

Қыз бала кемала келсе,
Алмадек лишкәнә мегзер,
Мәужиреп аққан дәрйадай,
Толысып ташқанә мегзер (15, 89).

«Мегзер» редибли қосығының бул шуұмағында Әжинияз хәр тәрәплеме камалатқа келип, бой жеткен қыздың образын пискен алмаға, толысып аққан дәрйаға салыстырып параллель қойыу арқалы айқынластырды, көркем пикирди өткірлестиреди. Биз бир нәрсени есте сақлауымыз керек. Параллелизм дегенде тек ғана синтаксислик параллелизмлерди түсинип шекленбеуимиз керек. Мысалға, жоқарыдағы «Мегзер» редибли қосығынан алынған шуұмақта сөз дизбеклериниң яки қатарларының қурылысында синтаксислик параллелизмге тән биргелкилик сезилмейди. Бул шуұмақта жетекшилик орын сүүретлеудеги параллель жүргизил

ген пикирлерге тийисли. Шуұмақтағы параллелизм төрт сызық бойынша рауажландырылған: бириншиси — тән дүньясы да, жан дүньясы да хәр тәрәплеме камалатқа жеткен қыз, екіншиси — сол қызға уқсап пискен алма, үшіншиси — сол қыздың меҳириндей мәужиреп аққан дәрйа, төртіншиси — сол қыздың жылұа-назындай толысып аққан ағыс. Сүүретлеудеги усы төрт көринис шайыр тәрәпинен параллель алып барылады, жарысқа түсириледи, жуұмағында пикирдің образлы берилиуі күшейип, көркем мазмунның тереңлесиуі жүзеге келеди.

Шайырдың «Еллерим барды» қосығындағы төмендеги қатарларда да үш көринис параллель бағдарда сүүретленеди. Бунда да жетекши күш сүүретлеудің бири-бирине салыстырмалы параллель алып барылуында жәмленген:

Сүйрик саўсағында периўза йүзик,
Беллери қыналған бир қысым нәзик,
Хәр қолында алтын-гүмис билезик,
Салланып мәс гезен қызлары барды (15, 36).

Қосықтың биринши қатарындағы «периўза жүзикли сүйрик саўсақ» «бир қысым қыналған беллер» хәм «алтын-гүмис билезикли қоллар» ға, қатарма-қатар қойып сүүретленип қарақалпақ қызларының салтанатлы саўлаты бәлент лапыз бенен жырланады.

Биз мысалға алған «Мегзер» редибли қосығындағы шуұмақта бир қубылыстың сапалық қәсийетиниң екінши қубылыстың сапалық қәсийетине уқсаслығы салыстырылып, «Еллерим барды» қосығындағы шуұмақта бир предметтің бақалы белгилери екінши бир предметлердің бақалы белгилерине қатара қойып сүүретленип, унамлы тәрәплери параллель жарыстырылып параллелизм иске асырылғанын көрип өттик.

Филология илимлериниң докторы Қ. Мақсетов «Қарақалпақский эпос» атлы мийнетинде шығарманы жоқары көркемлик дәрежеге алып шығатуғын теңеу, эпитет, метафора, нақыл хәм мақаллардың қатарында қайталауларға да айрықша әҳмийет береді, халықтың жүз жыллар дауамында көркемлеу қуралларын излегенин, өз турмыс тәжірийбеси, таланты тийкарында усындай сүүретлеу қуралларын тапқанын (62, 26) атап өтеди.

Қарақалпақ дәстанларында жиһи ушырасатуғын, Қ. Мақсетов айрықша әҳмийет берген фигураның бир түри — қайталаулар Әжинияздың лирикалық қосықларында да көп гезлеседи. Әжинияз пикирдің тәсирин еле де күшейтиу үшін сүүретлеп атырған нәрсени яки қубылысты бир неше рет қайталап, тәкирарлайды. Бул усылда сүүретлениуши нәрсе яки қубылысты қайталау менен шекленилмейди, ал, қосық қатарында келген сөз я болмаса сөз дизбеги де қайталаныуы мүмкин.

Қ. Мақсетов қарақалпақ дәстанларындағы қайталаулар ҳақ-

қында «Бизлер «қайталаулар» деген термин астында қарақалпақ дәстанлары яки халық қосықларындағы поэтикалық шуұмақтардың басында қайталанатуғын образлы қосық қатарларын түсінеміз (62, 26), — деп жазады.

Белгилі фольклорист алым Қ. Мақсетовтың дұрыс көрсеткеніндей қарақалпақ халық ауызеки әдебиятында фигураның бір түрі болған қайталаулар күтә көп мұғдарда ушырасады. Мәселен, «Едиге» дәстанынан алынған мына қатарлар қайталаулардың әжайып үлгісі:

Мен қаршыға, сен лашын,
Мен бір суңқар, сен туйғын,
Мен қара нар, сен ботам,
Сен бузаушық, мен бұғаң.

Сен қулыншақ, мен атаң,
Мен ақ қошқар, сен қозым,
Жалғаншыда бармедің?
Бозласалы жалғызым (38, 293).

Мысалға алынған толғау қатарларында «мен» сөзі алты рет «сен» сөзі алты рет қайталанып оқыушы хәм тыңлаушыдағы эмоцияны күшейтну үшін хызмет қылып тұр.

Тийкарғы мәнилик жүклемелерди алып жүретуғын, айырым сөзлердің қайталануларына негизленген синтаксислик конструкциялар да фигураларға жатады (1, 169), — деп жазған еди Г. Л. Абрамович.

Сөз жайылар елдән-елә,
Сөзлер шығар дилдән-дилә,
Пәруаз етип гүлдән-гүлә,
Барып путағына түсер (15, 13).

Әжинияздың «Түсер» редибли қосығынан алынған шуұмақтың биринши қатарының басындағы «сөз» хәм екнши қатарының басындағы «сөзлер» шайыр тәрәпинен көркемлик мақсетке бағындырылып тәкирарланған. «Сөз» хәм «сөзлер» қайталанғанлықтан оқыушының дыққаты тийкарғы мазмун салмағы жүкленген қайталауға қаратылады. Усы шуұмақта «сөз» биринши орынға алып шығылған, сонлықтан, оқыушы яки тыңлаушы оған айрықша әхмийет берилгенликтен сөздің баҳасы, қәдир қымбаты туұралы кенирек ой жуұыртыуға мәжбүр болады.

Негизинде қайталаулардың қолланылуы өриси жүдә кең болып, оған метрикалық элементтер де киреди. Қосық өлшемлерінде қайталаулар хәм сеслер (фонетикалық) үнлеслигиндегі қайталаулар өз алдына күтә кең көлемдегі изертлеулерди талап етеди. Усы зәрүрликлерди есапқа ала отырып, биз жумысымыздың бул бөлиминде Әжинияз қосықларындағы мәни оттеноги жүк-

нетуғын қайталаулар туұралы ғана пикир жүритип шекленбекшимиз.

Қайталаулар Әжинияздың лирикалық қосық қатарларының кейнинде ислетилетуғын жағдайларда ушырасады: «Айрылса» редибли қосығынан мысал:

Иигит қашшақ болур, сөхбәти болмас,
Ағайин-халықара иззети болмас,
Мейлис — мәрәкада хұрмети болмас,
Иигит қашшақ болуб, малдын айрылса. (15, 80).

Биринши, екнши хәм үшінши қатарлардың соңы «болмас» деген сөздің үш рет тәкирарланыуы нәтийжесинде жәмийетлик турмыс ҳаққындағы шайырдың философиялық пикири өткнрлесип, лирикалық қаҳарманның өмир ҳаққындағы көзқарасларын тастыйықлап көрсетеди.

Әдебиятшылар арасында, егер қайталаулар қосық қатарларының басында келсе анафора, сонында келсе эпифора деп атау қәлипдескен. Ал, усы қосықтың төмендегі еки қатарының ортасында «айрылған» сөзи тәкирарланып қайталау ислетиледи:

Елинен айрылған дийўана болур,
Ярынан айрылған бийгана болур (15, 80).

Әжинияз бир сөзди шуұмақтың басында, ортасында яки кейнинде араластырып тәкирарлау арқалы да қайталауларды ислеп шығады. Шайырдың «Бардур» редибли қосығына нәзер салайық:

Бардур қыз жаўаны қашлары кәман,
Иүзин таққас етсең хұршийди табан,
Аны көргенлердің ақлыны алған,
Ләйли, Зүләйхадай хұрлери бардур (15, 39).

Бул шуұмақтың биринши қатарының басында хәм төртнши қатарының сонында «бардур» сөзи қайталанған. Ал, усы қосықтың мына шуұмағының биринши қатарының ортасында хәм төртнши қатарының кейнинде «бардур» сөзи тәкирарланады:

Қыз-жаўаны бардур әдеп-икрамлы,
Сәдептең дәндаллы, қуштең дөханлы,
Шийрин шекер сөзли, сүшик зибанлы,
Сәнем киби қыпша беллери бардур (15, 39).

Әжинияз көркем қайталаулардан сүўретлеп атырған объектин өзиниң субъектив көзқарасын сәўлелендириу, оны баҳалау өзи тәрийплеп атырған көриниске тыңлаушыны яки оқыушының дыққатын тартыу үшін пайдаланады.

Улыўма саны он алты шуұмақтан қуралған «Бардур» редибли қосығында «бардур» сөзиниң өзи редиф сыпатында он алты мәр-

те тәкирарланады. Буннан тысқары «бардур» сөзи қатарлардың басында, ортасында алты рет қайталанады:

«**Бардур**» қыз-жауаны қашлары кәман»,
«Қыз-жауаны **бардур** әдеп-икрамлы».
«**Бардур**» перийзады адма янақлы».
«Йигитлери **бардур** Рустем сыпатлы».
«Йигитлери **бардур** Рустем дөстан».
«Бахадур **бардур** йүзге сәра-сәр».

Көрип отырмыз, Әжинияз қарақалпақ халқының сулыұ қызларының, батыр жигитлерінің айрықшалығына дыққатты күшейтіу үшін «бардур» сөзіне айрықша мағана жүктеп он алты шуұмақ қосықтың ишінде «бардур» сөзин жигирма үш рет тәкирарлайды.

Дүньяға келген бір пүтин қосықтағы шайыр пайдаланған хәр бір сөз, дөреткен сөз дизбегі, қатарлар яки шуұмақ адам денесінің мүшелері сыяқлы әхмийетли функцияларды атқарып турады. Егер ол өзінің орнында пайдаланылса, қосық ушын керексиз сөз болыуы мүмкин емес. Ал, керисинше, өз орнында ислетилмесе бір сөз яки сөз дизбегі, сондай-ақ, қатар яки шуұмақ нүткил бір шығарманың көркемлик қунына нұқсан келтириуи мүмкин. Шайыр лирикасының көркемлик дәрежесин бақалау ушын фигуралардың және бір түри болған градация туұралы да пикир жүргизиуимиз тийис деп есаплаймыз.

«Градация — (латынша — *gradatio*, әсте-ақырын жоқарылау; *gradus* басқыш, дәреже) 1) қандай да бір процесстеги басқышлардың избе-излик пенен, әсте-ақырынлық пенен бөлистирилип жайластырылыуы; 2) бір қатар сөзлердің мәнилик хәм эмоционаллық белгилери бойынша күшейиуінің яки хәлсизлениуінің тәртип пенен жайластырылыуынан туратуғын стилистикалық фигура» (106, 141).

А. Квятковскийдің пикиринше, градация дегенимиз теңеулердің, образлардың, эпитетлердің, метафора хәм басқа да көркем сөз қуралларының избе-изли түрде күшейтилиуи ямаса, керисинше, хәлсизлендирилиуи менен жуұмақланатуғын стилистикалық фигура (57, 92).

Әжинияздың «Дәуран болмады» қосығының мына шуұмағына нәзер салайық:

Әлип қәддим далдек болып бүгилди,
Көзлеримнен қанлы яшым төгилди,
Жол бойына қойған хасыл йүгимди,
Базарға елткендей көруан болмады (15, 38).

Шуұмақтың биринши қатарында теңеу ислетиледи. Екинши қатардағы «қанлы яш» эпитети бул образлы көринисти және де

айқынлайды. Биз образлы сүұретлеу кем-кем күшейип киятырғанын сеземиз. Бул избе-изли сүұретлеу шеңберінің кеңейиуи үшінши хәм төртинши қатарларда жоқары басқышқа көтеріледі. Үшінши қатардағы «жол» — адамға тек ғана бир мәрте берилетуғын өмирдің метафорасы. Ал, «хасыл йүк» болса — эпитетли метафора, яғный лирикалық қақарманның бойындағы талант, қосық шығарыу уқыбы, билимлилик, оқымыслылық, мәдениеттілік. Булар «хасыл йүк» эпитетли метафорасына жәмлендирилген. Шайырдың руұхый дүньясындағы дәрт хәм дебдиулер усы үшінши хәм төртинши қатарларда хәуижленеди. Төртинши қатардағы «көруан — дәуирдин, заманпын, жәмийетлик дүзимнің метафорасы, ал, «базар» — хәр қандай бақалы қуны жоқары затларды, хәрекетлерди хәм қубылысларды қадирлейтуғын орын яки аўқамның метафорасы. Әпиұайы теңеуден басланған шуұмақтың қатарлары, эпитет, эпитетли метафора хәм метафораларға уласып, избе-из, шынжырма-шынжыр, басқышпа-басқыш образлы сүұретлеудин жоқары шыңына өрлеп күшейтилген.

Түркмен илимпазы Б. А. Гарриевтың пикиринше «Градацияның ызамаына қарағанда бир зат сүұретленгенде ол бәрхә өседі, бәрхә кеңейеди» (33, 180). Биз «Словарь иностранных слов» китабында, А. Квятковский хәм Б. А. Гарриев келтирген анықлама хәм түсиниклердин дурыслығына Мақтымқулының «Ил гөзлер» қосығынан мысал келтирип және бир исеним арттырыуымыз мүмкин:

Зыбансыз даханлар, гөркиз йүзлер,
Сыя ғаш, оқ кирпик, ол гара гөзлер,
Хич ерсиз гүрриңлер, манысыз сөзлер,
Хылвадан даш чыкар, гүң-у лал гөзлер (52, 115).

Мысалға алған шуұмағымызда сүұретленип атырған нәрсе кем-кем күшейтилип, бирдей сыпаттағы образлы тәрийплеу тәртібине бағындырылған түрде жәмлестирилип, тәсиршенлик мазмуны хәм эмоционаллық күши жоқарылап бармақта. Мақтымқулы градацияны шебер ислеткенликтен оны оқыушы да, тыңлаушы да қызғын қабыл етеди.

Белгилі әдебиятларда градацияны климакс хәм антиклимакс деп екиге бөлип үйренилип киятыр. Биз көрип шыққан мысаллар градацияның климакс деген түри, яғный климаксте образлы сүұретлеу избе-излик пенен күшейип бара береді. Антиклимаксте болса, керисинше, образлы сүұретлеу әстелик пенен пәсенлейди. Әжинияздың лирикалық қосықларына градацияның дәслепки түри (климакс) көбирек тән.

Градацияның бир түри болған климаксте сөз дизбеклерінің хәм сүұретлеудин жайласыу тәртіби өсиуши, күшейиуши белгилери менен көзге тасланады.

Бизлерге наз етип қашыны қақып,
Дүмшеге суў қуйып, отыны яқып,
Әдеп-икрам билән отырды бақып,
Ғумшадек ашылып күлди яранлар (15, 53).

Әжинияздың «Яранлар» редибли қосығынан алынған бул шуўмақта баймақлы ауылындағы бир үйдеги еки қыздың ҳәрекеті сүүретленеди. Климакс деген сөздин өзи грекшеден қарақалпақ тилине аударғанда, зәңги, текше, басқыш деген мағананы аңлатады екен. Шынында да Әжинияз шығармаларындағы градацияның көп қолланылатуғын түри климакслерди үйрениў барысында сүүретленип атырған заттын, ўақыяның яки ҳәрекеттин басқышпа-басқыш, текшеме-текше жоқары өрлеп күшейтилгениниң гүўасы боламыз. Биз, егер де, градацияны түсиндириў ушын климаксти басқышпа-басқыш өрлеў, жоқарылаў мағанасында сызылма тақылетте түсиндирер болсақ, еки қыздың ҳәрекетлериниң сүүретлениў басқышлары төмендегидей көриниске ийе болар еди: биринши басқыш — «Бизлерге наз етип»; еккинши басқыш — «қашыны қақып»; үшінши басқыш — «Дүмшеге суў қуйып»; төрттинши басқыш — «отыны яқып»; бесинши басқыш — «Әдеп-икрам билән отырды бақып»; алтыншы басқыш — «Ғумшадек ашылып күлди яранлар».

Егерде, биз, дыққат пенен нәзер салсақ, қызлардың ҳәрекетиниң избе-из раўажландырылғанын көремиз. Бул избе-из раўажланыў образлы сүүретлениўлердин белгилери бир тәртипке тийкарланылып жайластырылыўына байланыслы күшейтиледи. Дәслепки бес басқыш сол шуўмақ ушын образлы сүүретлеўдин бәнт басары болған алтыншы басқышқа, яғный «Ғумшадек ашылып күлди яранлар» деген қатар ушын хызмет еткен. Оқыўшы яки тыңлаўшы ушын қызлардың «наз етип», «қашын қағыўы», «дүмшеге суў қуйып, от жағыўы», «әдеп-икрам билән отырыўы» күнделикли турмыста ушырасатуғын ўақыялар. Лекин усы ўақыялар шайырдың поэтикалық тили арқалы оларды толқытады, образлар дүньясында қыял етиўге мәжбүрлейди. Оқыўшы хәм тыңлаўшы ушын сол қызлардың «Ғумшадек ашылып күлиўи» — өз алдына бир дүнья. Сонлықтан да шайыр оқыўшы хәм тыңлаўшы ушын әпиўайылаў көринислерди алдын ала сүүретлейди де, ал тийкары образлы мазмун жүкленген «Ғумшадек ашылып күлди яранлар» деген қатарды усы шуўмақтың бәнт басары сыпатында пайдаланады.

Әжинияздың лирикалық қосықларында кеңейтилген градациялар да бар екені мәлим. Кеңейтилген градациялар пүтин бир қосықтың бойында қолланылатуғын поэтикалық усыл болып, онда көбинше климакс хәм антиклимакслер аралас пайдаланылады.

Әжинияздың «Бездирер» редибли қосығының биринши шуўмағындағы «хәррениң гүлден беziўи», «жулдыздың түннен беziўи»

— климакс, еккинши шуўмақтағы лирикалық қаҳарманның «өзиниң сабыр-қарардан беziўи», «хәррениң гүлден», «жулдыздың түннен беziўи» не салыстырғанда — антиклимакс, ал, «сабыр-қарарының өзинен беziўи» — климакс. Сондай-ақ, үшінши шуўмақтағы «жыланның иннен беziўи», төрттинши шуўмақтағы «жанның тәннен беziўи» — климакс. Оларға салыстырғанда бесинши шуўмақтағы «бегим Төребектин елден беziўи» антиклимакс болады. Алтыншы шуўмақтағы «Зийўардың диннен беziўи» — климакс, яғный қосықтағы градацияның жоқарғы шыңы. Себеби, лирикалық қаҳарман ушын ең жоқары түсиник — дин. Ислам тәлийматының нәсиятлаўы бойынша пикир етер болсақ, дүньядағы ең уаллы нәрсе дин болып есапланады.

Әжинияздың «Бир жанан», «Бир пәрий», «Янлыды», «Қырмызы» редибли хәм басқа да бир қатар қосықларында кеңейтилген градацияның үлгилерин көриўге болады. Лекин, шайырдың лирикалық қосықларының жеке ҳалында алынған шуўмақларында климакслик хәм антиклимакслик қубылыслардың бирликте келиўлерин сийрек ушырастырғанымызды ескертип өткимиз келеди.

Градацияның барлық түрлеринде де, мейли, қосықтағы жетекшилик орынды климакс ийелеген бе, яки жетекшилик роль антиклимакске тийисли ме, я болмаса климакс пенен антиклимакс араласып келеди ме, бәрибир, лирикалық қосықлардың хәммесинде де олар қосықтың көркемлик күшин еле де ҳәуижлендириўге байланыслы дәретилетуғынын умытпаўымыз керек.

Тәбияттың раўажланыў ынамлылықлары хәм жәмийеттиң раўажланыў ынамлылықларының арасында қандай да бир ұқсаслықлар бар. Дәрьялар гейде өз қаддинде ағады, гейде тасқынланып өз кеңарына сыймай ҳәуижленеди, ал гейде қайтып қалады. Адамлардың турмысы да бир тегис өтпейди: биресе қуўаныш-шадлықлары менен, биресе қайғы-қапашылықлары менен, биресе күнделикли әпиўайы ғалма-ғаллары менен алға илгерилей береді. Адам турмысындағы усындай хәр қыйлы толқынлардан ибарат қубылыслар шайыр дәретиўшилигине тәсир етпей турмайды. Тәбият хәм жәмийеттеги бәрқулла өзгерип туратуғын қубылысларға байланыслы шайырдың жан дүньясында да гейде йошлы, гейде әпиўайы, базда кейпи түсинки ҳалатлар пайда болады. Сонлықтан ол дәреткен қосық қатарларындағы сөзлердин орналасыў тәртиби де өзгерип турады. Ал, сөзлердин орналасыў тәртибининң өзгериўи болса сүүретленип атырған нәрсениң, ҳәдисениң, ўақыя яки қубылыстың мазмунына ғәрезли. Әдебиеттаныў илиминде бундай «Гәптеги сөзлердин әдеттен тыс өзгеше тәртипте жайластырылыўы инверсия деп аатлады» (1, 171). «Адабиетшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати» атлы китапта «Инверсия (лат. inversio — орын алмастырыў сөзинен) — гәп бөлеклериниң грамматик нормадан тысқары жағдай-

да қолланылуына тийкарланған стилистикалық усыллардың би-ри» (125, 123), деп анықлама берілген.

Инверсия халықтың күнделікли сөйлеу тилинде оғада көп ушырасады. Инверсия жазба тилде де, гезлеседи, бірақ оның көркем шығармаларға көбірек тән қасиет екенлиги анық. Сондай-ақ, прозалық шығармаларға салыстырғанда, инверсия, драмалық хәм поэзиялық шығармаларда басымырақ болады.

Қарақалпақ халқының классик шайыры Бердақтың «Екен» редифли қосығының мына шуўмағына нәзер салайық;

Хешким нәзер салмас бизге,
Айтып турман, халқым сизге,
Бул сөзди қалдырдым изге,
Көп сөз зая кеткен екен (27, 132).

Егер де усы шуўмақтағы сөзлерди грамматикалық қәделерге тийкарланып гәп құрағанымызда жигерсиз, салқын қатарлар пайда болар еди. Мәселен мынадай:

«Халқым, бизге хешким нәзер салмас, Сизге айтып турман. Көп сөз зая кеткен екен. Бул сөзди изге қалдырдым».

Бердақ сыяқлы Әжинияз да көркем сөз шебери сыпатында негизги мәни жүкленетуғын сөзлерди грамматикалық қәделер белгилейтуғын орыннан тысқары жерлерге жайластырады. Бундай гәптеги сөзлердің орнын билип турып өзгертиу тийкарғы пикирди биринши орынға шығаруы ушын исленеди. Бул — бир тәрәпи. Сондай-ақ, уйқас, буўын хәм ырғақ бирлигинин сақла-нуы ушын исленеди. Бул — екинши тәрәпи. Гәптеги сөзлердің орны көркем пикирди биринши орынға шығаруы ушын өзгер-тилени, соның менен бирге уйқас, буўын, ырғақ бирликлерин сақлау мақсетинде солай ислетилгенликтен оқыўшы хәм тыңлау-шының образлы сүўретлеуді қабыл етиу мүмкиншилиги кеңейе-ди. Бул — үшінши тәрәпи.

Хошласып мен қалып, болдым интизар,
Тәнимдә қалмады зәррәдәк мәдар.
Мен аның ышқында болдым хоры-зар,
Ақыл-хуўшым алып кетти шул пәрий (15, 11).

Әжинияздың «Бир пәрий» қосығынан алынған бул шуўмақты қарақалпақ тилинің грамматикалық қәделерине бағындырып, оның ызамларына сәйкеслендирип қайтадан құрып шықсақ әпиуайы қара сөзлер келип шығады:

Мен hoşласып қалып, интизар болдым,
Тәнимдә зәррәдәк мәдар қалмады.
Мен аның ышқында хоры-зар болдым,
Шул пәрий ақыл-хуўшым алып кетти.

Егер дыққат пенен сер салсақ, лирикалық қаҳарманның «ақыл-хуўшын алып кеткен», «хәйран етип кеткен», оны «отқа-яқып кеткен» себеплердің сағалары да, тамырлары да сол «хош-ласыу» ға барып тиреледи. Сүўретленип атырған ышқы драма-тизми лирикалық қаҳарманның «хошласыуы» менен шекленип қалмаған, ал тәрийплениуши «пәрий» дин «көзге яш алып хошла-сыуы» («Келип хошластылар көзге яш алып») менен биригип, өт-лесип кеткен. Драматизмнің рауажланыуының басында ашыққа да, машыққа да ортақ «хошласыу» турғанлықтан шайыр саналы түрде «хошласып» хал фейилин шуўмақтағы қатардың басына алып шығады. Буннан кейин ғана «мен қалып» сөз дизбегин жай-ластырады. Уақыяның избе-излигине қарап отырсаң, тап усы қа-тарлардағы сөзлердің орналастырылуы тәртиби менен байланы-сы бар екені сезиледи. Биринши қатарды оқыған оқыўшының, яки тыңлаған тыңлаушының көз алдында лирикалық қаҳарман-ның үш халаты сәуленеди:

- 1) хошласыуы («хошласып»)
- 2) қалыуы (нәйлаж — Б. Г.) («мен қалып»)
- 3) интизар болыуы («болдым интизар»)

Ал, енди, мысалға алынған қатардағы «болдым» фейил сөзи-нин «интизар» келбетлигинин алдында жайластырылуы мәниси — бириншиден, «болдым интизар» деген формада пайдаланылса сол қатардың жуўмақлаушы бөлиминен көтеріңки пәт бағыш ети-леді, қандайдур салмақты интонация пайда болады. Егер де, «интизар болдым» деп қолланылса бундай қасиеттерден айыры-лып қалар еди. Екиншиден, «болдым интизар» деп орналастырыл-ғанлықтан уйқас бирлиги хәм уйқас рәңбәрәңлиги менен тәмийин етилген. Қарап көрейік:

«болдым интизар»,
«зәррәдәк мәдар»,
«болдым хоры-зар».

Ал, егер, фейилди баянлаушы сыпатында қосық қатарлары-ның кейнине қойсақ, бириншиден — уйқас бирлиги бузылар еди, екиншиден — рәңбәрәң уйқастың орнына әбигер, күтә әпиуайы уйқас пайда болады. Мысалға:

«интизар болдым».
«зәррәдәк мәдар».
«хоры-зар болдым».

Мысаллар келтирилип атырған шуўмақтың екинши қатарында шайыр оқыўшылардың дыққатын «тәнимдә қалмады» сөзине ау-дарады («Тәнимдә қалмады зәррәдәк мәдар»). Негизинен, «тә-

нимдә» сөзиниң гәптиң басында орналастырылыуы грамматикалық қәделерге сәйкес келеди, лекин, «қалмады» фәйилиниң гәптиң ортасында жайластырылыуы, бул да — шайырдың алға қойған мақсетине бағындырылған. Егер, «қалмады» фәйилин гәптиң кейнине баянлауыш сыпатында апарып қойған жағдайда («Тәнимдә зәррәдәк мәдар қалмады») жоқарыдағыдай уйқас бирлиги хәм уйқас рәңбәрәнлигине нуқсан келер еди. Салыстырайық:

«болдым интизар» — «интизар болдым»

«зәррәдәк мәдар» — «мәдар қалмады»

«болдым хоры-зар» — «хоры-зар болдым».

Нәтийжеде шуўмақтағы қатарлардың оқыўшыға болған тәсир күши күтә азайып, көркемлиги жарлыланып қалар еди.

Усындай хәм усыған жақын пикирлерди үшінши хәм төртинши қатарларға да айтыўымыз мүмкин.

Инверсиялардың Әжинияз шығармаларында күтә жийи ушырасатуғыны шайырдың хәмме қосықларына тән қубылыс. Әжинияздың лирикалық қосықларын инверсияларсыз көз алдымызға келтириўимиз де қыйын. Себеби, инверсиялар дәртли тебиренислер хәм толғаныслар, бахытлы тебирениўлер, күйиниў хәм сүйиниўлер, айралық хәм сағыныш бар жерде дүньяға келеди. Лирикалық қосықлардың ҳақыйқый мазмуны да шайырдың ишки кеширмелериндеги усундай қубылыслардан басланады.

II Бап

ШАЙЫР ЛИРИКАСЫНДАҒЫ ҚОСЫҚ ҚҰРЫЛЫСЫНЫҢ БАЗЫ БИР МӘСЕЛЕЛЕРИ

1. АЛЛИТЕРАЦИЯЛАР

Белгилі алым, академик В. М. Жирмунский «...тилдеги сеслер шайыр үшін мәнисиз бир нәрселер емес... тәртипсиз шаўқымлар емес... ал олардан пайдаланыў — көркем тәсир етиўдин әһмийетли усылы. Поэтикалық тилдеги сеслер тәртипке түсирилген хәм шөлкемлестирілген болады, сеслер арнаўлы түрде таңлап алынғанлығы хәм жайластырылғанлығына байланысly поэтикалық сөз прозалық сөзден кескин өзгешеликке ийе болады» (47, 28), деп жазған еди.

Әййемги түрк қағанлығының ядыгерлиги — Орхон — Енисей жазба естеликлерин оқып отырып, усы тасқа жазылған шығармада қандайдур поэтикалық ызамлылықтың бар екенин сезиўге болады:

Тәңри тег, тәңриде болмыш,
Түрк Билге қаған,
Бу едке ол тургым,
Сабымын түкти еситкил (39, 7).

Мысалға алған бул төрт қатарымызда уйқас көринбейди. Бирақ, усы төрт қатар оқылғанда, қулаққа еситилгенде сылдырлап, әжайып жағымлылығы менен өзине тартады. Бундай мысалларды әййемги түрки тиллес халықлардың жазба естеликлеринен оғада көп ушыратыўға болады. Урыста набыт болған батыр ниниси Қул Тегинниң хұрметине ағасы Билге қаған тәрәпинен жазылған бул жазба естеликтеги төрт қатардың салтанатлы оқылыўының хәм еситилиўиниң сыры мынада: биринши қатардағы «тәңри», «тег», «тәнириде», екінши қатардағы «түрик», үшінши қатардағы «едке», «туртым», төртинши қатардағы «түкти», «еситкил» сөзлериндеги «т» хәм «д» сеслери хәр бир қатарда жийи-жийи үнлесип еситиледи, уйқастың жоқлығын билдирмей пүткил төрт қатарға хұкимдарлық етеди.

Туұйсқан түркий тиллес халықлардағы сыяқлы қарақалпақ халық ауызеки әдебиятында да сеслер ойынына құрылған бундай қатарларды көптеп ушырастырамыз.

1. Тахтаөпир тақыр-туқыр, (т-4, р-3, қ-2, к-1, х-1)
Тағалы торы тепсинер (т-3, р-2, ғ-1)
2. Қарағай ағаш қатты ағаш, (қ-2, ғ-3, т-2)
Қабығын алсаң тал болар (қ-1, б-2, ғ-1)
3. Тық-тыққа тумай тийгендей, (Т-4, қ-3)
Пышыққа пішен артқандай (п-2, ш-2, қ-3)

Нәзеринізге ұсынған мысалымыздың бириншисінде «т», «р» сеслериниң (әсиресе «т» сесиниң), ал, екиншисинде «қ», «ғ» сесиниң, үшіншисинде «т», «қ» хәм «п», «ш» сеслериниң хұкимдарлығын — үнлесип бирин екиншиси, екиншисин үшіншиси демеп, айрықша пәт берип турғанын көреміз.

Бундай қубылыстар халықтың күнделикли сөйлеу тилинде де, тек поэзиялық емес, прозалық хәм драмалық шығармаларда да ушырасуы мүмкин. Көркем шығармалардағы биргелки дауыссыз сеслердиң қайталанып қолланылуы әдебиаттаныу илиминде аллитерация деп аталады. «Аллитерация (лат. ad — жанында, қасында, litzeга — хәрип; хәриплес) биргелки дауыссыз сеслерди тәкирарлап қолланыу арқалы көркем сөздиң тәсирлилитин күшейтетуғын әдебий усул. Аллитерация пүткил дүньядағы халықлардың поэзиясы хәм әдебиятында ушырасады» (57, 18), — деп түсиник береди А. Квятковский хәм ол Гомердиң, Гезиодтың, Горацийдин, Вергилийдин, сондай-ақ, Европалы шайырлар Дантениң, Петрарканың, Ронсардың хәм Шекспирдиң қосықлары да аллитерацияға оғада бай болғанын айтып өтеди.

Қарақалпақ халық дәстанларындағы жыраулар жырлайтуғын қосық қатарларының, терме хәм толғаулардың узақ әсирлер дауамында сақланып бизге жетиуінде, олардың тәсир күшиниң сапалылығында аллитерацияның тутқан орны айрықша. «Қоблан» дәстанындағы (Қарақалпақ фольклоры, VIII т., Нөкис 1981) Қобланның минген аты Торыға марапат айтып:

Қолтығында қанаты,
Ырғы-ырғы торы атым.
Ойларға тиккен отаудай,
Туяғы сулыу Торы атым.
Қаққан қазық секилли,
Аяғың сулыу Торы атым
Тақырдан тартқан салмадай,
Мойының сулыу Торы атым (129).

— деген мақтауындағы биринши қатарында еки «қ» бир «ғ», еки «т» бир «д» дауыссыз сеси, екинши қатарда үш «р», еки «ғ», еки «т» дауыссыз сеси, үшінши қатарда еки «т» бир «д» дауыссыз

сеси, төртинши қатарда үш «т», бесинши қатарда бес «қ» бир «к», алтыншы қатарда еки «т», жетинши қатарда үш «т» еки «д», еки «қ», еки «р», сегизинши қатарда еки «т» дауыссыз сеслері үнлесип, қайталанып келгенликтен сыңғырлап еситилип, тыңлаушыда жағымлы тәсирлениушилик пайда етеди.

Әйемги түркий халықлар поэзиясында тийкарғы поэтехник курал уйқас емес, ал, аллитерация болғанын өз уақтында В. В. Радлов айтып кеткен еди. Ол қазақ поэзиясы туұралы пикирлериниң биринде «гейде әйемги тюрк ритмикасының нызамлылықтарының, яғный аллитерация, акростих хәм ишки уйқаслардың айқын излери ушырасады» (99, 24), деп жазды.

Аллитерацияның қолланылуы өриси туұралы А. М. Шербактың мынандай бақалы пикири бар: «Киши Азия, Кавказ, Поволжья, Шығыс Түркстан хәм Орта Азияның орайлық бөлими тюрклеринде аллитерациялар негизинен халық поэзиясы жанрларында ушырасады хәм кең түрде ен жаймаған. Сибирь хәм Алтай тюрклеринде болса аллитерация поэзияның барлық жанрларында кеңнен таралған, шәртли түрде болады» (129, 144—145).

Көпшилик илимпазлар Әжинияз қосықларындағы музыкалықтың, қулаққа жағымлы болып еситилиуиниң сырларын араб-парсы сөзлерин көп пайдаланыуларынан излейди. Ә. Пирназаров Әжинияздың лирикалық қосықларындағы шеберликлер туұралы пикирлериниң биринде, Әжинияз тап сол шет тили лексикасы жоқары поэтикалық мүмкиншиликке ие болғанын сезгенликтен өз қосықларына сөзлерди алып кирди» (97, 81), — деп араб-парсы лексикасынан киритилген сөзлерди мысал сыпатында ұсынады. «...Көрип отырғанымыздай бундай сөзлерди пайдаланыу бизиң поэзия хәққындағы тенденциямызға қайшы келмейди, ал улыуыма... рауажландырады... ол өз қосығына араб-парсы сөзлерин музыкалы көринисти байытуу ушын алып кирди» (97, 81), — деп пикирин дауам етеди Ә. Пирназаров.

Бизиң ойымызша, Ә. Пирназаровтың араб-парсы сөзлерин айрықша орынға қойып «тап сол шет тили лексикасы жоқары поэтикалық мүмкиншиликке ие болғанығы ушын» Әжинияз өз қосықларына кирити, деген пикири сәл үстиртинлеу айтылған. Бул орында биз В. Маяковскийдиң «...ески шайырлар аллитерациялардан тийкарынан сөздиң жағымлы хәуазлылығын, музыкалығын тәмийинлеу ушын пайдаланған» (75, 85), деген пикирин есетип өтеміз. Дурыс, араб-парсы сөзлериниң Әжинияз поэтикасы лексикасының хәм қосық қатарларының музыкалығын байытууда үлеси бар. Бул — бир тәрәпи ғана. Бизиң пикиримизше, араб-парсы сөзлерине хәдден тыс артықша баха берилип, нәтийжеде, жоқары поэтикалық потенциалға ие түркий халықлардың, соның ишинде қарақалпақ халық поэзиясының әйемнен киятырған усуллары умытылып, тасада қалмауы керек.

Себеби, К. Мәмбетовтың дурыс еслетіп өткеніндей «Аллитерация шығарманың интонациялық гармониясын күшейтеді... Аллитерация үлгілері бизің ерте дәуірдегі әдебиатымыздың үлгілерінде, терме-толғауларда оғада шебер қолланылған (72, 122).

Қазақ илимпазы З. А. Ахметовтың поэтикалық тилдегі музыкалылықты тәмийінлейтуғын аллитерациялар, ассонанстар хәм ишки уйқаслар ҳаққында айтқан пикири күтә әҳмийетли: «Сеслик қайталаулар сиңирилген аллитерациялар хәм ассонанстар, ишки уйқаслар жырдағы келтирилген қатарлар ушын музыкалылыққа бай қурал хызметин атқарады, қосық тилинің әлұан түрли жаңлап еситилиўин тәмийінлейди, поэтикалық тилге әжайып сыңғырлы, күшли музыкалылық инам етеди» (5, 281).

Бундай қәсийет хәм қубылыслар З. А. Ахметов жазғанындай тек ғана халық аўызеки әдебиатында емес, классикалық әдебиат үәкиллеринде де ушырасатуғыны сыр емес. Қарақалпақ әдебиатының классик шайыры Әжинияздың «Хәркимсәнің яры болса» деп басланатуғын қосығынан еки қатар мысал көрип өтейик:

Сөйлер сөзи болып шийрин,
Өзи турып көзи күлсин (15, 6).

Бул қатарлардағы биринши қатарда еки «с» хәм бир «з» менен бир «ш» даўыссыз сеси, екинши қатардағы еки «з» хәм бир «с» даўыссыз сеслери өз-ара үнлесип ишки биргеликти пайда етип тур. Жуўмақланған сөз дизбеклериниң, көркем гәптиң ишки құрылысында өзине тән қандайдур әжайып музыкалылық, сыңғырлы дұньяға келген. Ишки уйқастың қандай да бир белгилери сезиледи.

Түркмен әдебиатшысы Р. Режебов аллитерацияны әдебиат мининң әлипбеси (100, 303) сыпатында жоқары бағалайды. «Қағыйда бойынша, — деп жазады ол, — аллитерация қосық қатарындағы даўыссыз сеслердиң үнлеслиги, басқаша айтқанда, бир даўыссыз сестинң бир пүтин қатар даўамында бир неше рет қайталаныўы... Бул туўралы... және де анығырағы, бир неше рет қайталанған даўыссыз сеслер белгиле бир, избе-излиликке бағынып, қәде бойынша қайталаныўы керек. Егерде олардың бириншиси сөздиң басында, екиншиси ортасында, үшіншиси соңында қайталанса, аллитерация хәм үнлеслик туўралы гәп болыўы мүмкин емес. Аллитерация дегенимиз, ол — даўыссыз сестинң қосық қатарындағы бир неше сөздиң басында қайталаныўы» (100, 303). А. Квятковскийдиң пикиринше «Аллитерацияның қосықтағы бир жөнәкейлигин хәм турақлылығын шайырдың көркемлик такты менен өлшем сезимталлығы анықлайды: оннан пайдаланыў қағыйдасы жоқ хәм болыўы мүмкин емес» (57, 18).

Биз еки илимпаздың да пикирлерине сүйенген ҳалда Әжинияз лирикасының тәсирлилиги хәм музыкалылығында аллитерация-

лардың да айрықша орны бар екенин атап өткимиз келеди. Дурыс, араб-парсы поэзиясы үлгилериниң тәсири Әжинияз лирикасының поэтикасында сезилерли дәрежеде ушырасатуғыны бизиң көпши-лигимизге мәлим. Бул туўралы К. Мәмбетовтың, А. Муртазевтың, Қ. Байниязовтың, Б. Қәлиметов хәм басқа да алымлардың бир қатар бағалы пикирлери баспасөз бетлеринде жәрияланды.

Әжинияздың дәретиўшилиқ уллылығы — шайырдың әйемги ата-бабаларымыздан мийрас болып киятырған көркем сөз сағлаўдың шеберликлерин, усылларын өзінше өзлестирип хәм раўажландыра билиўинде. Илимпаз Ә. Пирназаров «...Әжинияз қосықларындағы өлшем бирликлери хәм сеслердиң жайласыў қурылысын изертлеўдиң өзи поэтика бойынша арнаўлы тема болар еди» (97, 93), деп жазды «Мастерство Ажинияза» мийнетинде. Шайыр қосықларының көп муқамлы жилуалы көп сазлылығының сырлары лирикасындағы уйқаслардың, буўынлардың, ырақлардың, редифлердиң санәлұанлығында ғана емес, ал, бизиң көпши-лигимиз оншама дыққат аўдара бермейтуғын аллитерация, анафора, ассонанс, диссонанс элифора хәм басқаларда жәмленген.

Базыбир илимпазлардың пикиринше араб-парсы поэзиясының тәсири нәтийжесинде түркий тиллес халықлардың әдебиатында аллитерацияның әҳмийети кемип кеткен. Түркий тиллес халықлар поэзиясының қосық қурылысы бойынша бағалы мийнетлердиң авторы М. Хамраевтың жазыўынша «Аллитерация әйемги түрк (халықлардың — Б. Г.) қосықларындағы өзінше бир түр болса да поэзиялық формалардың жетилисиўи хәм раўажланыўына байланыслы оның әҳмийети әсте-ақырын пәсейеди, әсиресе араб-парсы поэзиясының тәсири салдарынан аллитерацияның орнына көп қырлы, көп буўынлы рифма (уйқас) жайласып алды» (117, 115).

Деген менен М. Хамраевтың пикирине қарап, ерте дәуірлерде түркий тиллес халықлардың поэзиясында көп буўынлы уйқас болмаған, олар араб-парсы поэзиясының тәсиринде пайда болды, деген бир тәрәплеме жуўмақ жасаўымызға болмайды. Ал, керисинше, түркий халықлар поэзиясының хәммесине де тән аллитерациялар көп буўынлы уйқаслардың басланғыш сағасында турды деп есаплаўымыз мүмкин. Бул туўралы М. Хамраевтың өзи де сеслик қайталаулар уйқастың ең биринши қәдемлери, әуел басы (117, 112) екенлигин ескертеди.

Әжинияздың лирикалық шығармаларында даўыссыз биргелік сеслердиң қатара жайласқан сөзлердиң басында үнлесип келиўлері ушырасады:

Қашы қәлем қабақлары қырмызы (15, 23).

«Қырмызы» редифли қосығынан алынған бул қатардағы хәр бир сөз «қ» даўыссыз сеси менен басланып, үнлесип қайталанған. Төрт сөзден ғана ибарат бул қатарда «қ» даўыссыз сеси бес рет

үнлеседі. Усы қатардың ишки қурылысына системалылық бағыш-
лап тұрған «қ» дауыссыз сесі «қашы», «қалем», «қырмызы» сөз-
лерінің басында, ал «қабақтары» сөзінің басында хәм ортасын-
да келтирилген.

Әсіресе шайыр қосықтарында сөзлердің басында үнлесіп ке-
летуғын «қ» дауыссыз сесінің өзіне ұқсас «х», «к» яки «ғ» дауыс-
сыз сеслері менен үнлесіп келетуғын жағдайлар жийи гезлеседі:

Қара қашлы Хийуалы қыз.

(«Хийуалы қыз», 29-бет)

Көп қайғырсаң көзлеріңе нәм толар.

(«Бар енді», 28-бет)

Қалем қашлы хош қылықлы нигарым.

(«Неге келмеді?», 29-бет)

Бундай ұқсас дауыссыз сеслердің қатнасуында жасалған ал-
литерацияларды «ш», «з», «с» хәм «ж» дауыссыз сеслерінің үн-
лесіп келіулерінде де көріуімізге болады:

Шийрин шекер сөзлі, сүшик зибанлы.

(«Бардур», 39-бет)

Жырақ сақлағайсаң шайтан шәрінен.

(«Жақсы», 38-бет)

Дәслепкі мысалда үш «ш», екі «с» хәм екі «з» соңғы мысал-
да бір «ж», екі «с» хәм екі «ш» дауыссыз сеслері үнлесіп, өзле-
рі пайдаланылған қатарларда өз-ара сәйкеслікті, яғни гармо-
нияны дүзген.

Қырғыз илимпазы Қ. Рысалиев «Қырғыз ырларының строфи-
калық тузулушу» атлы мийнетінде аллитерацияның әхмийеті туу-
ралы... Аллитерация хәм сеслердің гармониясы хәр бір қосық
қатарының хауазлылығын, жағымдылығын күшейтип тұруы
тийис» (101, 116), деп жазған еді.

Қара көзі гәуһар киби жаудырап,
Кийген тоны көрген сайын жалтырап,
Өңір моншақ, хәйкел тағып сылдырап,
Сүзіп қалем қасын қақар гөззаллар.

(«Гөззаллар», 8 бет)

Әжинияздың бул шуумағында хәр бір қосық қатарының ха-
уазлылығын, жағымдылығын күшейтип тұрған, шынында да ал-
литерация хәм сеслердің гармониясы. Сөз басы хәм орталарында
тәжірарланатуғын ұқсас дауыссыз сеслердің («қ», «к», «ғ») үн-
лесіулері аллитерацияның қосық қурылысындағы жетекшилік
әхмийетін күшейткен.

Әжинияздың қосық қатарларында дауыссыз сеслердің қайта-
ланыу арқалы жасалған аллитерацияларды көріуге де болады:

Әлпи, әдепли, әрканлы.

(«Түсер», 13 бет)

Атаң аталықты, атың — Бийбигүл.

(«Бийбигүл», 20 бет)

В. Маяковский «Как делать стихи?» атлы мақаласында алли-
терациялардан күтә итиятлылық пенен пайдаланыу кереклігін
ескерте отырып «Мен өзім үшін ең әхмийетлі сөзлердің айрық-
шаланып тұруы үшін, аллитерациядан пайдаланаман» (75, 35),
— деп жазған еді.

Әжинияз аллитерацияны пайдаланғанда оларды белгили бир
позтикалық мақсетке бағындырғанын көріуімізге болады. Ша-
йыр аллитерацияны өзі айрықша әхмийет берген сөзлердің этира-
пында қурады. Мысалға, «Еллерім барды» қосығындағы базы-бир
аллитерацияларға дыққат аударайық:

Сорасаң елимді Қожбан бизлерден,

Қалпағы қазандай еллерім барды.

Қөте шықса, кешіріңдер сөзлерден,

Қытай, Қоңырат атлы еллерім барды (15, 35).

Қазақ елінде мырза Қожбан Әжиниязға шайыр болсаң қара-
қалпақ халқын тәрийплеп бер деп өтініш қылғанда, шайыр «Ел-
лерім барды» қосығын дуұтарын қолға алып, сол өтініш етилген
ұақыттың өзінде дөреткен, деген мағлыұматлар бар екені мәлім.
Әлбетте, қарақалпақ халқын тәрийплеу тийис пайытта Әжинияз-
дың санасында, пүткіл ақыл-хуушында «қарақалпақ» деген үлкен
түсиник, усы сөз хәкімдарлық етип турады. Шайыр хәм бир сөз-
дің, хәр бир қатарды, хәр бир шуұмақты баслағанда хәммесіне де
мазмун болып тұратуғын, пикирлердің, сүұретлеулердің бәрине
де бағдар силтейтуғын усы «қарақалпақ» деген сөз болады. Көр-
кем сөзлердің барлығы да «қарақалпақ» деген сөз көп айтылма-
са да, усы сөздің этирапына қурылады. Егер, шынында да сөз-
дің мәнісі тийкарынан айтылу хәм еситилиу арқалы түсиниле-
ді болса, онда, сөз сессіз болуы мүмкін емесі бәримізге де
белгили. Ал, «қарақалпақ» сөзінде «қ» дауыссыз сесі жетекши-
лік әхмийетке ийе. Қосықта импровизаторлық талап етилген жағ-
дай

дайда шайыр қандай да бір сестин, сөздин хәм пикирдин бағдарында өз талантының хәуйжин көрсетеди. Себеби, бундай уақытта жүдә көп ойланып отырыу мүмкин емес. Эжинияздың импровизациялық уқыбына бағдар берип турған тийкарлардың бири «қарақалпақ» деген сөз хәм «қ» дауыссыз сеси еди десек те болады. Дурыс, қосықтың биринши қатарында тек ғана бир «қ» дауыссыз сеси бар («Қожбан»). Бул, бириншиден — Мырза Қожбанның дыққатын өзине қаратыу, екіншиден — келеси қатарлардағы «қ», «ғ», «к» сеслерине үнлестіриу жолы. Мысалдың екінши қатарында дауыссыз еки «қ» хәм бир «ғ» сеслери үнлеседи («Қалпағы қазандай»). Бул қатарларда «қарақалпақ» деген сөз аталмаса да «қалпағы қазандай» деген сөзлер үлкен көтеринқилик пенен айтылады, усы сөзлерге күшли пәт, епкин бериледи, нәтийжеде «қарақалпақ» деген түсиник пүткил санамызда турады. Сондай-ақ, келеси қатарларда қайсы бир сөз «қ» дауыссыз сесинен басланып кейинги сөзлердеги «қ» сеслерине үнлесип келсе де «қарақалпақ» деген сөзди, түсиникти еслетип турады. Бул үнлесликтердин түсиниклилеу формасын төмендегидей қылып көрсетіуге болады:

- 1) Сорасаң елимди
 Қожбан бизлерден
 Қалпағы
 қазандай еллерим барды
 Қөте
 шықса
 кеширинңлер сөзлерден
 Қытай,
 Қоңырат атлы еллерим барды
 Атқа
 шыққан ашамайлы —
 қыятта,
 Қолдаулы — мүйтениу —
 барлық
 Қоңыратта,
 Қытай
 Қыпшақ
 Кенегесиу
 маңғытта
 Ат көтермес белли
 беглери барды.
- 2)

Биз жоқарғы мысалларда Эжинияздың Маяковский сыяқлы аллитерацияны өзи айрықша мәни жүклеген сөзлердин этирапында алып баратуғынын айтып өткен едик. Бул пиқиримизди беккемлеу үшін шайырдың аты аталған қосығынан және мысаллар келтирейик:

Қосықтың биринши шуұмағында «қ» хәм соған уқсас дауыссыз сеслер «қалпағы қазандай» сөз дизбегі хәм ондағы «қ» дауыссыз

сесине ғәрезли түрде ислетилген еди. Усындай белгили бир избеликке бағындырыу хәм ғәрезлилик хәзирги көрсетип атырған мысалымызда да бар. Биринши қатардағы бир «ғ» («ғаным»), бир «к» («көрсө») хәм еки «қ» («қайнап, йошқан») дауыссыз сеслери екінши қатардағы «қалпақтың қалқанлы» деп келтирилген сөз дизбегіндеги төрт «қ» дауыссыз сеслерине бағындырылып, ишки бир тутаслықты пайда еткен. Қарақалпақ халқында елди қорғайтуғын хәқыйқый мәрт, азамат жигитлер бар деген мағанаға айрықша жоқары руұх бағышлау ушын ислетилген. Егер де «Қалпақтың қорғаушы жигити барды» деп аллитерацияландырып келтирилгенде де тексттегидей күшли руұх сезилмес еди. Себеби, «қалқан» оқ қайтарыушы хәм апаттан аман алып қалыушы қәсийеттин символы.

Эжинияз «қарақалпақ» сөзине айрықша әхмийет бергенин «Қалпағы қазандай еллерим барды», «Аты қарақалпақ еллерим барды», «Қалпақтың қалқанлы жигити барды», «Қалпақтың көмийне Зийұары барды» деп келтирилген қатарларынан сезиуимизге болады. Шайыр «қарақалпақ» деген сөздеги «қ» дауыссыз сесиниң өзинен хәр қыйлы сапа мазмунларын излегенликтен усы сөз хәм оған уқсас сеслер айтылатуғын сөзлерди көп пайдаланған болыуы да мүмкин.

- 1) Көлинде бар
 қасқалдағы, үйреги
 Қуұлары,
 ғазының пүтин бүйреги,
 Дүньяның аңлары көлимде барды.
- 2) Қырында
 қызырып пискен
 геуирек.
 Қауындай мазалы жемисим барды. (15, 35—35)

Эжинияз шығармаларындағы аллитерацияларды үйренгенимизде, әлбетте, биз, шайырды тек ғана сеслер үнлеслигин қуұлаушылықта айыппламауымыз тийис. Шайыр шығармаларында аллитерациялар көркем мазмун ушын хызмет қылады.

Эжинияздың бир пүтин жуұмақланған хәр бир қосығында ғана емес, ал, қосықтарының хәр бир шуұмағында, хәр бир қатарында, хәр бир сөзинде, хәттеки, хәр бир сесинде руұхый халаттың көринислери сәуленген, қайғы яки қуұаныштын, күйиниш яки сүйиниу, дийдарласуу хәм айралықтың руұхы жәмленген десек қәтелеспеймиз.

Әдебиятшы Г. Седых «Звук и мысль» мақаласында поэтикалық тексттеги сеслердин әхмийети туұралы «...тек ғана қыйын тәшүишли жағдайды емес (психикалық жақтан кескинлесіу), ал, драматизация (сахнадағыдай көринис) хәрекетин де дәретеди» (104, 49), — дей жазған еди.

Г. Седыхтың сеслер хақындағы бұл пикири аллитерацияға да тийисли. Бирақ, биз Г. Седыхтың пикирине қосымша, сеслер яғный аллитерациялар көтеринки руўхый ҳалатты да сүүретлеуде белгили дәрежеде қатнасыуы мүмкин, деген пикирди айтып өтиўди мақул көрдик.

Эжинияз лирикасында аллитерациялар ҳәр қыйлы көринислерде ушырасады.

1) Қосық қатарының биринши топарында избе-из жайласқан еки ямаса екеўден артық сөзлердеги даўыссыз сеслер үнлеседи:

«Сүйрик саўсағында периўза йүзик»

(«Еллерим барды», 36 бет)

«Қумырқадек қыпша-қыпша беллери»

(«Бездирер», 12 бет)

«Бүлбүл болуб барыб гүлинә қонуб».

(«Хабарын сорайын дилдарның кимдин» 21 бет)

«Қап-қапақ қашық қақарға қақышан сүмбиллерин»

(«Ай әлип», 33 бет)

2) Қосық қатарының екинши топарында, яғный ортасында избе-из жайласқан еки ямаса екеўден артық сөзлердеги даўыссыз сеслер үнлеседи:

«Шарқ урып гезип жаҳанны, жутыўбан қаныў-зәхәр»

(«Шықты жан», 67 бет)

«Мисли, қуш қашырған қәлпе яңлыды»

(«Яңлыды», 16 бет)

3) Қосық қатарының соңында избе-из жайласқан еки ямаса екеўден артық сөзлердеги даўыссыз сеслер үнлесип қайталаңады:

«Аны салған қулақлары қырмызы»

(«Қырмызы», 23 бет)

«Ашықлардың жүреклерин жақарсаң»

(13 бет)

«Ел жатқанда келип кирсем қойныңа»

(«Сәўдигим», 14 бет)

4) Қосық қатарының биринши топарында бир қыйлы даўыссыз сес, ал, екинши қатарында басқа түрли даўыссыз сес үнлесип келеди:

«Көзимә көринүб беглер бир жәнән».

(«Бир жәнән», 9 бет)

«Шөбинде-шәфәт, қусында-кийе»

(«Барды», 36 бет)

«Жақсы-жаман, заўқы-сапа сүрийге»

(«Керекти», 105 бет)

5) Базыбир жағдайларда бастағы даўыссыз сеслери үнлесип келетуғын сөзлердин арасына бастағы сеси үнлеспейтуғын сөз жайласқан жағдайлар да ушырасады. Бирақ, буның менен даўыссыз сеслердин үнлеслик күши эззилемейди:

жб

«Жаның алсын жәллад көзи»

(«Хәркимсәнің яры болса...», 6 бет)

«Сәрафраз қәмәти, сәдаф дәндалы»

(«Бир жәнән», 10 бет)

«Көңлим сени истәп көрмеге келдим»

(«Келдим», 19 бет)

«Құдирәт билән қыйылыбдүр қашларың»

(«Хабарын сорайын дилдарның кимдин» 21 бет)

«Буў сәхәр бағына келдим, биймәхәл йолға түшип»

(«Оян», 31 бет)

6) Уқсас даўыссыз сеслер араласып үнлесип келеди. Бұл жағдай Эжинияз қосықларында жиий ушырасады. Бундай қубылыс сөздин көп ҳауазлы болып еситилиўин тәмийинлейди:

«Шәўкет ушын сүрмә шекип қашына»

«Қәлем қашың, қара көзің сүзилур»

(«Йол болсун», 7-8 бет)

«Сол заманда қызлар саллана келсе»

(«Гөззаллар», 9 бет)

«Келип хошластылар көзге яш алып»

(«Бир пәрий», 11 бет)

«Хатың келип қыс күнімди жаз етти»

(«Дилбәрім», 27 бет)

«Ғарға баласы ойнамас көлдегі қоңыр ғаз илә»

(«Қыз Ораз», 30 бет)

«Гүлбәхәрім, гәңжим, гәзийнем, нәүбәхәрім көзлерім»

(«Көзлерім», 55 бет)

Үнлесиуші сеслери бар сөзлердің арасына сеслери үнлеспейтуғын екі ямаса екеуден артық сөзлер түскен жағдайда аллитерация өзінің күшін жоғалтады. Оны аллитерация деп атауға болмай да қалады:

«Тилла хәйкел гәрәһиңе тақарсаң»

(«Сәүдигим» 14 бет)

«Тамаша етип, бүгин хайт билән тойда»

(«Әй нәзәлимлер» 10 бет)

Биринші мысалда дауыссыз «т» сеслери үнлесетуғын «тилла» хәм «тақарсаң» сөзлерінің арасына «хәйкел гәрәһиңе» деген екі сөз түскенліктен аллитерациялық сапа жоғалған. Ал, екінші мысалдағы дауыссыз «т» сеслери үнлесетуғын «тамаша» хәм «той» да» сөзлерінің арасына «етип, бүгин хайт билән» деген төрт сөз түскенліктен аллитерация туұралы сөз қозғау хеш мүмкін емес. Себеби, алынған екі мысалдағы дауыссыз «т» сеслерінің арасындағы өлшем байланысы күтә алыспап кеткен.

Бирақ, гейде бастағы дауыссыз сеслери үнлеспейтуғын екібіз қатара сөзлер орналасып қалған жағдайда аллитерациялық элементтерге күш жетпей қалатуғын көриніслер ушырасады. Бундай қубылыс дауыссыз сеслери үнлесетуғын сөзлердің арасы

на орналасқан сөзлердің ортасындағы дауыссыз сеслер қосық қатарының басындағы хәм соңындағы сөзлердегі дауыссыз сеслерге үнлесип келсе иске асады. Мысал ушын, Әжинияздың «Садаға» редибли қосығының төмендегі қатарында бирінші қолланылған «Сениң» деген сөз хәм қатардың ең соңындағы «Сәнәүбәр» деген сөзде «с» дауыссыз сеслери бар:

«Сениң қасыңда жоқ зағша Сәнәүбар»

(17 бет)

Лекин, бул екі сөздің арасына бастағы сеслери үнлеспейтуғын хәр қыйлы үш сөз («қасында», «жоқ», «зағша») жайласқан. Қәде бойынша бул қатарды аллитерация деп есаплауға болмайтуғындай сезиледи. Бирақ, «қасында» сөзінің ортасындағы «с» хәм «зағша» сөзінің басындағы «з», ортасындағы «ш» уқсас дауыссыз сеслери аллитерацияға тән ишкі системалылықты тәмийинлеп тур. Бул алты буұыннан ибарат үш сөздің ишіндегі «с», «з» хәм «ш» дауыссыз сеслери үнлесиудің тутаслығына хызмет етип тур. Үнлесиудегі бундай тутаслықты мынандай көринисте сыпатлауымыз мүмкін:

Сениң қаСында жоқ ЗағШа Сәнәүбар

Әжинияздың қосықларынан келтирилген төмендегі қатарларды аллитерацияның әжайып үлгілери деп есаплауымызға болады:

КәрГенлер Хызметкер Пайыұ — Пәстиндә

(«Бийбигүл», 20 бет)

БұлБил Болуб БарыБ Гүлинә ҚонуБ

(«Хабарын сарайын дилдарның кимдин», 21 бет).

Қашы Қәлем, ҚабаҚлары Қырмызы.

(«Қырмызы», 23 бет)

Дал-Дауа Тапмас бул Дәртим Дәрtime ДәрманДа Дур.

(«Бери кел», 31 бет)

Көзим КөрмеГенше КеКейим КесКен.

(«Барды», 36 бет)

Сондай-ақ, Әжинияздың қосық қатарларының соңында іслетілген аллитерация төменінде параллель жайласқан қатардың басында қолланылған аллитерация менен тутасып кететуғын жағдайлар ушырасады. Бундың нәтийжесінде сүүретленип атырған тақыяның образлы сәуелелениуі күшейтиледі:

Мыйық тартып, Қөлем Қасын Қақышып,
Қараңғыда Қармаланып тапышып.

(«Сәудигим», 14 бет).

Биринши қатардың соңындағы «қөлем қасын қақышып» деген сөз дизбегіндегі дауыссыз «қ» сесінің үнлеслігі екінши қатардың басындағы «қараңғыда қармаланып» деп келтирилген сөз дизбегіндегі дауыссыз «қ» сесінің үнлеслігіне тутасып системаластырылған.

Балақ жүні Тепкиринен Түрилип,
Тарландек Титиренер бизің ала құс.

(«Ала құс», 109 бет)

Филология илимлерінің докторы Қ. Мәмбетов шайырдың «Бери кел» мухаммеси туғралы «Әжинияздың бул мухаммеси араб тилинен кирип келген 28 (жигирма сегіз) ҳәрипке сөз ойыны тийкарында жазылғанлығы мәлим» (73, 89), деген қызық пикирди айтады. Шынында да «Бери кел» хәм «Ай әлип» мухаммеслерінде ҳәриплерге тийкарланған сөз ойыны ислетилиў менен бирге сеслердиң ойынын ислеп шығарыўға ҳәрекет еткени де көринеди. Әжинияз мүмкиншилиги болғанынша қосық қатарларының басында қайсы ҳәрипти келтирсе сол ҳәриптен басланатуғын сөзлерди көбирек табыўға ҳәрскет еткен. Мәселен, «Ай әлип» мухаммеси-нің басланыўына дыққат аўдарайық:

Ай-Әлип ким, Ақ йүзіндур Айни Әләм ӘнүӘрий.
Бе-Белиң қыпша дилБар, көз ғанаң шаҳла ўәлий
Те-Тисіндур Дана-Дана, ләблериңнің палларий, (15, 32)

Биринши қатарда «а» хәм оған уқсас «ә» сесінің, екінши қатарда «б» хәм оған уқсас «п» сесінің, үшінши қатарда «т» хәм оған уқсас «д» сесінің тәкирарланыў ойынларына қурылған. Бул, бириншиден, оқыўшыда яки тыңлаўшыда ҳәрип туғралы түсиникти тереңирек қәлиплестирсе, екіншиден, сўүретлеўдиң тәсирлилігін күшейтеди. Ҳәрип дегенимиздиң өзи сеслердиң қағазға түсирилген көриниси. Соның ушын да Қ. Мәмбетовтың «ҳәрип ойыны» дегенин сеслердиң ойыны деп түсинсек қәтелеспеймиз деген пикирдемиз. Бизің бул пикиримизди шайырдың усы қосықтағы мына қатарлары тастыйықлайды:

Қап-Қапақ Қашық ҚаҚарға ҚаҚышан сүмбиллериң (15, 33)
Ҳе-Ҳилалы Хижриден Ҳәсиреттемен шамыу-сәҲәр (15, 33)

Әлбетте, биз сөз етип отырған аллитерация деген терминнен Әжинияздың хабары болмаған, бирақ дауыссыз сеслердиң үн-

леслиги хәм дауыссыз сеслердиң үнлеслиги туғралы терең билимге ийе болғанлығы анық. Биз бул пикиримизди мысаллар майданында аз да болса дәлиллеп көрсетиўге ҳәрекет қылдық.

2. УЙҚАСЛАР ХӘМ ОЛАРДЫҢ ТҮРЛЕРИ

Аль-Фарабий өзиниң «Ихсо ал улум» («Илимлердиң классификациясы хәм тәрийпи») шығармасында қосық жазыўды поэтика илими деп атайды хәм оның үш бөлимнен, яғный вазн, уйқас хәм поэзия қәделеринен туратуғынын жазған еди (Хайруллаев М. М. Фарабий, Тошкент, Ўзбекистон, 1991, 52 б.). Сондай-ақ, Фарабий «Шеър санъати» мийнетинде қосықта үнлеслик избегизлиги сақланбаса өлшем бузылатуғынын, бул жағдай қосықтағы ҳәриплердиң биреўи түсип қалса өлшемнің бузылатуғынына усайтуғынын (116, 14) ескертип өтеди.

Әжинияз лирикасының поэтикасы уйқаслар дүньясында және де кеңирек ашылады. Қосық қурылысының ең әҳмийетли компонентлериниң бири болған уйқас қарақалпақ әдебиятшылары тәрпинен еле терең изертленбегени анық. Улыўма қосық қурылысының өзи қарақалпақ әдебиятшылары тәрпинен ең аз изертленген тараў. Бизге қарақалпақ поэзиясының қосық қурылысы бойынша арнаўлы изертлеў сылатында Қ. Муратбаевтың (76) мийнети ғана мәлим. Лекин, усы арнаўлы мийнеттиң өзінде де уйқас кең түрде үйренилмегенлигин айтып өтиўимиз керек. Бирақ, солай болса да Қ. Муратбаев Әжинияз қосықларындағы уйқаслар туғралы бир-еки мысал этирапында пикир жүритиўге ҳәрекет қылған. Әдебиятшы алымлар Қ. Байниязовтың (22), А. Пирназаровтың (97), А. Муртазасевтың (78) шайырға арналған мийнетлеринде де қосық уйқасы бойынша пикирлер жүргизбегени сезиледи. Ал, Қ. Мәмбетовтың «Әжинияз» (73) илимий очеркинде хәм Қ. Қәлиметовтың «Лирика Ажинияза» (54) мийнетлеринде уйқаслар туғралы аз болса да дыққатқа ылайық пикирлер бар екені мәлим. Әжинияз қосықларының қурылысын изертлеў арнаўлы көлемли мийнетти талап етеди. Бул туғралы Қ. Мәмбетов «Қарақалпақ әдебиятында қосық қурылысы анық изертленген мәселе емес... шайыр поэзиясының нәзик өзгешеликлери қосық қурылысының тийкарларында да ашылады» (73, 130), деп жазады. Себеби, Б. Қәлиметовтың дурыс көрсеткениндей «Мектеп сабақлықларындағы базыбир мағлыўматларды есапламағанда қарақалпақ әдебияттануында Әжинияз лирикасындағы уйқаслар елге шекем изертленбеди» (54, 82).

Орыс, қазақ, өзбек, түркмен, қырғыз хәм басқа да халықлар поэзиясындағы уйқаслар қосық қурылысының бир бөлеги сыпатында изертленип киятыр. Уйқастың ҳәр қыйлы атамалары ушырасады. Басқа да Европа әдебиятшылары сыяқлы орыс илимпаз-

лары рифма деп атаса, азербайжан, өзбек, түркмен хәм уйғыр алымлары қарфия деп атап жүр. Ал, қазақ, қырғыз хәм қарақалпақ әдебиеттаныу илиминде көбинше уйқас, уйқаш, үйлесим, деп атау жиий ушырасады.

Уйқаслардың қосықтағы әхмийетине Науайы айрықша итибар берген еди. «Мезонул — авзон» да ол поэзиядағы өлшем (85) мәселелерин, ал, «Мухокаматул — луғатайн» да болса әдебий тил мәселелерине, әсиресе, түркий тилдің кең поэтикалық мүмкиншиликлерин алға сүреді, уйқаслардан мысаллар келтирип (84, 57) дәлиллейди.

Хәр қыйлы халықлардың әдебиеттаныу илиминде уйқас хәр түрлі атамалар менен көринсе де ол хаққындағы түсиниклер бир бағдарда, яғный бир-бирине жақын, бири-бирин толықтырады, рауажландырады.

В. М. Жирмунский уйқас туұралы мынандай анықлама береді: «Уйқас дегенимиз қосықтың строфалық (шуұмақтық — Б. Г.) композициясын шөлкемлестіриуши функциясын атқаратуғын хәр қандай сеслик қайталау» (46, 9). Г. Л. Абрамовичтың пикиринше, «Еки ямаса бир неше қатарлардың кейниндеги сеслердің текирарланыуы уйқас деп аталады (гейде ишки уйқаслар да жасалады» (1, 188). Иззат Султанның жазыуына, «Ритмлик жақтан шөлкемлескен гәпте сөзлердің үнлесип келиуи уйқас деп аталады» (51, 322).

Қосықтың уйқасы туұралы әдебиеттаныу илиминде түрлі-түрлі пикирлер бар. Олардың ишинде даулылары да, даусызлары да ушырасады. Буларды шешип отыруи бизиң тиккелей ұазый-памыз емес. Хәзирги ұақытта қарақалпақ поэзиясында қосық уйқаслары бойынша илимий-теориялық пикирлер толық қәлиплести деп айтуи қыйын. Бизиң ойымызша, қарақалпақ әдебиеттаныу илими бул мәселениң дәслепки басқышларында хәрекет етип атыр. Солай болса да биз орыс хәм туұысқан халықлар әдебиеттаныу илиминдеги көрнекли илимпазлардың пикирлерин басшылыққа ала отырып, Әжинияз лирикасындағы уйқаслар хәм олардың шайыр деретиушилигиндеги әхмийети туұралы азы-кем сөз жүритпекшимиз.

Профессор К. Мәмбетовтың пикиринше «...терең ой менен табылған уйқаслар тек қосықтың сулыұлығы ушын ғана емес, бәлкі ондағы образларды және де күшейтиу ушын» (72, 144) хызмет атқаруи тиис.

Ақлымны кетүрдим көрген шул заман,
Ойғанып уйқуудын көрсем бир жәнән.

Кирипиги оқ киби, қашлары кәман,
Әзиз жаным тәндин шықты да кетди (15, 9).

Әжинияздың «Бир жәнән» қосығынан алынған бул шуұмақта «заман», «жәнән», хәм «кәман» сөзлери уйқасып, қосықтың дауыс

қурылысында, ритмлик дүзилисинде, синтаксислик-семантикалық байланысында, пүтин бир шуұмақ болып шығыуында хызмет атқарған. Уйқас қосық қатарларын жағымлы хауазлы хәм тәсирли қылыуда үлкен ұазыйпа атқарып тур, сондай-ақ, хәр бир қатардың, шуұмақтың есте сақланыуын тәмийинлейди. Қосық қатарлары он бир бууыннан ибарат. Хәр бир қатардың соңында қолланылған уйқасыушы сөзлер «заман—жәнән—кәман» еки бууынлы уйқаслар. Бунда тек ғана сөзлер хәм сеслердің үнлеслиги емес, ал, бууын санларының биргелки үйлесиклиги де бар. Уйқас түбир сөзлердің өзлеринен жасалған.

Филология илимлериниң кандидаты Қ. Жәримбетов Уллы Уатандарлық урыс жылларындағы бир қатар шайырлар туұралы пикирлеринде сыйқағы шыққан уйқаслардың қосықлардың эстетик бахасын төменлететуғынын атап өтеди (45, 40). Ал, бундай жадағай, сыйқағы шыққан тәсирсиз уйқаслар Әжинияз қосықларында ушыраспайды.

Шайырдың «Йоқ мениң» қосығынын мына бир шуұмағында уйқастың сәл басқашалау түрин көремиз:

Сени көрсем болур мениң көңлим шад,
Жаҳанның ғамийдин болурман азад.
Нәзакат бабында қәмәтнің шәмшад,
Сендин өзге үлфикәрим йоқ мениң (15, 7)

«Бир жәнән» қосығынан алынған мысалда биринши қатардың оныншы хәм он биринши бууынын дүзген «за-ман», екинши қатардың оныншы хәм он биринши бууынын қураған «жә-пан», үшінши қатардың оныншы хәм он биринши бууынын қураған «кә-ман» түбир сөзлериниң өз-ара үйлесимин, бууын санларының бирдейлигин «а», «ә» дауыссыз, «м», «н» дауыссыз сеслериниң үнлеслигин көрип-өткен едик. Ал, «Йоқ мениң» қосығынан алынған шуұмақтың биринши қатарының соңындағы уйқасыушы түбир сөз «шад» бир бууынлы, екнши қатардағы уйқасыушы түбир сөз «а—зад» хәм үшінши қатардағы уйқасыушы түбир сөз «шәмшад» еки бууыннан ибарат. «Бир жәнән» қосығынан алынған мысалда түбир сөзлер түбир сөзлерге үнлесе, «Йоқ мениң» қосығынан алынған шуұмақта биринши қатардағы «шад» түбир сөзіне екнши қатардағы «азад» түбир сөзиниң соңғы бууыны «зад», үшінши қатардағы «шәмшад» түбир сөзиниң кейинги бууыны «шад» ғана үнлескен.

Үстине кийгени атлас қамқады,
Башда турме, әлде пәрең румалы,
Ашық Зийұар аны көрген заманы,
Арақ сөйлен етип ақты да кетди (15, 10).

«Бир жәнән» қосығынан келтирилген бул шуұмақта болса, жоғарыда дыққат аударылған еки мысалдағыдан пүткиллей бас

қаша көриниске ушырасамыз. Үйренилип отырған шуұмақтың уйқасыушылары «қамқады», «румалы» хәм «заманы» сөзлери болып, олардың түбирлери «қамқа», «румал», «заман» өз-ара үн-леспейди. Егер усы түбир сөзлердің өзлерине дыққат аударар болсақ «қамқа» түбир сөзиниң соңы «а» дауыслы, «румал» түбир сөзиниң кейини «л», «заман» түбир сөзиниң соңы «н» дауыссыз сеслери менен жуұмақланған. Усы хәр түрлилик уйқасыушы соңғы бууынларға да өз тәсийрин өткерген, яғный үнлесіуши сеслер арасында тең салмақтық жоғалғанлығы сезиледи. Сөзлердің соңғы бууынлары «ды», «лы», «ны» болып питеди. Биринши мысалда («Бир жәнән») «ман», «нан», «ман», екінши мысалда («Иоқ мениң») «шад», «зад», «шад» болып питкен еди. Булардың арасындағы айырмашылықларды салыстырмалы түрде мынандай формада көрсетіуимізге болады:

1) за-ман
жә-нан
кө-ман | 2) шад
а -зад
шәм-шад | 3) қам-қа-ды
ру-ма-лы
за-ма-ны |
|-------------------------------|-----------------------------|--------------------------------------|

Қосық қатарларында қолланылған уйқас сөзлердеги сеслердің сапа қатнасын есапқа ала отырып әдебиеттану илими, тийкарынан, оларды еки түрге бөлип қарайды, Оның бириншиси — толық уйқаслар, екіншиси — толық емес уйқаслар.

Г. Л. Абрамовичнің пикиринше, қосық қатарларының соңындағы сөзлердеги дауыслы хәм дауыссыз сеслердің сәйкес келиулері толық уйқас болып есапланады. Әлбетте, бунда хәриплердің емес, ал, үнлесіулердің сәйкеслиги критерий болады (1, 189). «Толық уйқас, — деп жазады М. Хамраев — уйқасыушы сөзлердеги уйқас дәретиуши барлық фонемалардың толық сәйкес келиуі. Бунда графикалық емес, ал фонетикалық сәйкеслик критерий болатуғыны өз-өзинен түсиникли» (117, 126). «Уйқас толық болыуы ушын уйқасатуғын сөзлердің үнлесіуши бөлиминдеги барлық сеслердің сәйкеслиги толық болыуы шәрт, әсиресе, кейингисинде, сондай-ақ, ең соңғы бууыннан алдыңғы бууында» (5, 140); деп жазған еди З. А. Ахметов.

Әжинияздың шығармаларында, тийкарынан, толық уйқаслардың төмендегидей төрт түрин ушырастырамыз:

1. Түбир сөзлери үнлесетуғын уйқаслар;

Сени қуұды шум қара **қуш**
Қутылай десең, бир елге **түш**.
Ел таппасаң бермаған **уш**,
Келха-ха, қуу-қуу куба **қуш** (15, 47).

Шуұмақтың биринши қатарын жуұмақлаушы түбир сөз — «**қуш**» атлығы, екінши қатарын жуұмақлаушы түбир сөз — «**түш**» фейили, үшінши қатарын жуұмақлаушы түбир сөз — «**уш**»

фейили хәм төртинши қатарын жуұмақлаушы түбир сөз «**қуш**» атлығы үнлесип толық уйқас пайда болған. Бул толық уйқас бир бууынлы түбир сөзлерден жасалған.

Аллаға сыйынып мәзи,
Шәриятты бузды қазы,
Көриспесек бол **разы**,
Руұхы мазарым қайдасаң? (15, 58).

Бул шуұмақта еки бууынлы «мәзи», «қазы», «разы» түбир сөзлеринен толық уйқаслар ислеп шығылған. Әжинияз қосықларында түбир сөзлери ушын үш бууынлы яки үш бууыннан артық үнлесетуғын толық уйқаслар сийрек ушырасады.

2. Түбир сөзлери де, олардың жалғаулары да үнлесетуғын уйқаслар:

Түринни мәңзәрәм алғур **лашына**,
Шәукет ушын сүрмә шекип **қашыңа**,
Зәрли руұмал, үки тақып **башыңа**,
Хабарың бер, пәрийадым, йол болсун (15, 7)

Келтирилген мысалдағы уйқасыушы «**қашыңа**», «**башыңа**» сөзлериниң түбир сөзлери «**қаш**», «**баш**» ғана емес, ал, жалғауларындағы үнлесликлер де сәйкес келеди («**қаш-ыңа**», «**баш-ыңа**»). Бундай толық уйқаслар Әжинияз шығармаларында жиий гезлеседи.

3. Сөзлердің соңғы бир бууынындағы, яки еки бууынындағы сеслер ғана сәйкес келиуши уйқаслар:

Ялан дүнья өтер, кет-әр,
Душман аяқында, ят-әр,
Әжел бир күн шарәб тут-әр,
Судь әйлемес гирьян енди (15, 45).

Алынған мысалдағы «кет», «ят», «тут» түбир сөзлериндеги үнлесликтің толық сәйкеслиги көринбейди, лекин, сөзлердің соңғы бууынындағы («**-тәр**», «**-тар**», «**-тар**») сеслердің үнлесіуи толық уйқасты пайда еткен (ке-**тәр**, я-**тар**, ту-**тар**).

Беллескен де хан палұанын **қой-ма-ған**.
Күш қарыуы бир бойына сый-**ма-ған**,
Шақырмаса мерекеге бар-**ма-ған**,
Қоңыраттың Гүжектей палұаны барды (15, 36).

Бул мысалдағы «қой», «сый», «бар» түбир сөзлериндегі сеслердің үнлеслиги сәйкес келмесе де, усы түбир сөзлердің хәр қайсысының соңындағы еки бууындағы сеслердің толық үйлесим-

ли келиуі нәтижесінде толық уйқас пайда болған. Бундай уйқаслар Әжинияз қосықтарында күтә көп.

4. Түбір сөз бенен қосымталы сөз үнлесиуші уйқаслар:

Йүзиңни бир көрән болурлар бәнде,
Қалмады мәдарым бул әзиз тәнде.
Нәйлейин дүнъяны, мақсуудым сәнде,
Алғәрез, дүнъяның бәри садаға (15, 17)

Қосық шуұмағында биринши қатарындағы атлық-«бәнде» түбір сөзине екінши қатардағы «тәнде» хәм үшінши қатардағы «сәнде» сөзлери уйқасқан. Биринши қатардағы атлық «бәнде» түбір сөзине екінши қатардағы атлық «тән», түбір сөзине хәм үшінши қатардағы алмасық «сән» түбір сөзине «де» жалғауы қосылуы арқалы толық уйқас ислеп шығылған.

Әжинияз қосықтарының уйқас рәңбәрәңлиги толық емес. уйқасларда да көринеди.

Толық емес уйқасларда уйқастырушы сөзлердің буұынларында жайласқан дауыссыз сеслердің үнлесиуі толық сәйкес келмейди.

Бул жаҳана түшмиш лапы,
Әлпи-әдепли әрканлы,
Салланғанда сыя-зулпы,
Ярдың қушағына түсер (15, 13)

Әжинияздың «Түсер» редифли қосығынан алынған бул шуұмақтың биринши қатарындағы «лапы» сөзинің соңғы буұыны болған «пы» үшінши қатарындағы «зулпы» сөзинің соңғы буұынындағы «пы» буұынына ғана үнлеседи, ал, екінши қатардағы «әрканлы» сөзинің соңғы буұынындағы «лы» жалғауының «ы» дауыссыз сеси ғана биринши хәм үшінши қатарлардағы уйқастырушы сөзлердің соңғы буұындарындағы «ы» дауыссыз сеси менен үнлеседи. Уйқастырушы сөзлердегі түбір сөзлер «лап», «әркан», «зулп» тағы буұынлардың да, сеслердің де сәйкеслиги толық емес.

3. А. Ахметов толық емес уйқас туұралы «Егер тең буұынлы уйқастырушы еки сөздегі барлық буұынлар сес жағынан сәйкес келмесе, толық емес уйқас болады» (5, 10), деп жазады.

Иззәт-икрәм билән тиләб жәуабы,
Тауазығлық алуб бериб сәләми (15, 10).

Әжинияздың «Бир жәнән» қосығынан алынған бул мысалдағы — уйқастырушы үш буұынлы «жәуабы» хәм «сәләми» сөзлеріндегі сеслер толық үнлеспейди.

Шайырдың «Елди көрер күн бармекен?» қосығындағы:

Сақлағыл, пәрүардигарым, биз бул ғәрип бәндәни,
Билменем меҳман етипсең нешше күн жан тәндеги,
Малыу-мүлким, хәрне барым тапсырдым мен тәдирге,
Билменем, пәрүардигарым, елди көрер күн барменен?

— деп жазылған шуұмағындағы уйқастырушы «бәндәни», «тәндеги», «тәдирге» сөзлери толық емес уйқасқа мысал болады.

Әжинияздың лирикалық қосықтарында толық уйқасларға салыстырғанда толық емес уйқаслар аз ушырасады. Шайыр қосықтарындағы толық уйқаслар сыяқты толық емес уйқаслар да Әжинияздың өлмес дәретпелеріндегі форма хәм мазмұнның гөззаллығына хызмет етеди. Қосық қатарларындағы сөзлердің сылдырлап еситилиуін, оның жағымдылығын байытады.

Әжинияздың лирикалық қосықтары уйқастың түрлерине оғада бай. Солардың бири — жуп уйқаслар (жупласқан уйқаслар).

Белгили өзбек алымы Иззат Султанның пикиринше «Жуп уйқаслардың өзине тән белгилери мынада, ол қатарлардың соңындағы тийкарғы уйқастан алдын келеди» (51, 397).

Сәрафраз қамәти, сәдаф дәнданлы,
Башындын аяғы әдаб әрканды (17, 10).

Әжинияздың «Бир жәнән» қосығынан алынған мысалдағы тийкарғы уйқаслар биринши хәм екінши қатардың соңындағы «дәнданлы», «әрканлы» сөзлери. Биринши қатардағы тийкарғы уйқас «дәнданлы» сөзинің алдындағы «сәдаф» сөзи екінши қатардағы уйқас «әрканлы» сөзинің алдындағы «әдаб» сөзине уйқасып жуп уйқасты пайда еткен:

1) сә-даф
ә-даб

2) дән-дан-лы
әр-кан-лы

Әжинияз қосықтарындағы жупласқан уйқаслар қосық құрылысының сулуылығында ғана емес, ал мазмұн тереңлигинде де үлкен әхмийет атқарады. Шайырдың лирикалық қосықтарында ұсталық пенен ислетилген төмендегидей жуп уйқаслар образлы сүүретлеудің тәсиршеңлигин және де күшейтеди, сүүретлениуші объект яки субъект туұралы оқыушыларда көркем пикирлеудегі терең ойлылықты пайда етеди (Мысаллар «Қарақалпақстан» баспасынан 1988-жылы шыққан «Әжинияз» кітабынан алынды):

Бармақ толы йүзик-йүзик әллерің,
Әсел қатқан сүжик-сүжик тиллерің.

Сөз жайылар дилден-дilé,
Сөзлер шығар елден-елэ.
Пәруаз етип гүлден-гүлэ,
Барып путағына түсер.

(13 бет)

Сәйил етип шықса салланып,
Яр қасын қақса тауланып.

(13 бет)

Зийұар айтар, енді не халың кешәр,
Я шу күн, я таңла кәрұаның көшәр.

(16 бет)

Кәрұанлар көшәр шөллердә,
Сухсурлар ушар көллердә

(42 бет)

Ушмағыл бадның өрине,
Шықмағыл дағның сәріне.

(46 бет)

Яр деп өмірім ада болды.
Бұл ислерди қуда қылды.

(53 бет)

Әжинияздың лирикалық қосықтарындағы ишкі уйқаслар да бір қатар илимпазлардың дыққатын өзіне тартып киятыр. Шағыр дәретпелеріндегі ишкі уйқаслар туұралы филология илимдерінің докторы К. Мәмбетовтың (73, 133) және филология илимдерінің кандидаты Б. Қәлімбетовтың (54, 85) хабарлау сыпатындағы пікірлері бар екені мәлім.

Б. Қәлімбетов ишкі уйқаслардың қарақалпақ классикалық әдебиатында оншалық ушыраспайтуғынын (илимпаз қарақалпақ классикалық әдебиаты дегенде Әжиниязға дейінгі және Әжинияз дәуіріндегі қарақалпақ поэзиясын назерде тутқан болыуы керек — Б. Г.). Әжинияз дәретпелерінде ишкі уйқаслардың әжайып үлгілері бар (54, 85) екенін дурыс аңлаған. Лекин, ишкі уйқасларды қарақалпақ поэзиясына биринши болып Әжинияз алып кирди (54, 85), деп бахалауы бир тәрәплемелик деп есаплаймыз. Халқымыздың алтын ғәзийнеси болған қарақалпақ халық қосықтары және дәстанларында ишкі уйқаслар ушырасып турады. Бул халықлық дәретпелер болса Әжинияз шығармаларынан бир неше әсирлер бурын пайда болғаны мәлім.

Қара шашым кемлик пенен тарайын,
Нашар басым хәр күнлерге жарайын (60, 157).

«Алпамыс» дәстанынан алынған бул мысалдағы биринши қатарының ишкі қурылысында жайласқан «шашым» сөзи екнши

қатарының ишкі қурылысында жайласқан «басым» сөзине үнлесип, ишкі уйқасты пайда еткен. Бундай ишкі уйқасларды ізлесек, көп гезлестириуимиз мүмкин.

Демек, бул дереклер арқалы, ишкі уйқасты биринши болып қарақалпақ поэзиясына Әжинияздың алып кирмегенин аңлаймыз. Қарақалпақ поэзиясын Әжинияз өз шығармаларындағы әжайып ишкі уйқаслар менен байытты, ишкі уйқасларды шеберлик пенен пайдаланыу нәтийжесинде қарақалпақ әдебий тилинин мүмкиншиликлери күтә кең екенлигин дәлиллейди.

«Ишкі уйқас, — деп жазады А. Квятковский, — қосық қатарларының ортасындағы сөзлердің, қатардың ақырындағы сөзлер менен яки өз-ара уйқасыуынан жасалады» (57, 80).

Әжинияздың қосықтарында басым жағдайда қосықтағы қосылас қатарлар ортасындағы (арасындағы) сөзлердің өз-ара үйлесиминен пайда болған ишкі уйқаслар гезлеседи. Мысалы:

Үстиңә кийгәннің бәшбәнт-падшайы,
Тауыс бир көйләкиң гүлгин дарайы (15, 8).

Биринши қатардың ортасындағы «кийгәннің» сөзи менен екнши қатардың ортасындағы «көйләкиң» сөзи өз-ара уйқасып, ишкі уйқас ислеп шығылған.

Әжинияз шығармаларындағы ишкі уйқасларға Н. Хотамов, Б. Саримсоқовлардың ишкі уйқас туұралы анықламасы анығырақ түсиник береді: «Ишкі уйқас — сөзлердің қатарлар соңында емес, ал, ортасында үнлес болып келиуі. Ишкі уйқас поэтикалық тилде ритмлик бөлеклер түүелленгенлигин билдиреди» (125, 59—60).

Бул дүньяда айшы-әширет яқшыды,
Кел сапа сүреді, әй нәзелімлер.
Ашықларға мұдам сөхбет яқшыды,
Кел ойнап күлели, әй нәзелімлер (15, 10).

Алынған мысалдың екнши қатарының ортасындағы «сүреді» және төртинши қатарының ортасындағы «күлели» сөзлери ишкі уйқаслар. Усы ишкі уйқаслар өзлери келтирилген қатарлардағы ритмлик бөлеклердің түүелленгенлигин билдирип тур. Бул пикирди дәлиллеу үшін хәр қатардағы ишкі уйқасларға шекемти және ишкі уйқасты қураған сөзлердің буын бирликлеринин тең уақыт ишинде избе-из тәкирарланыуын және жуўмақланыуын көрсету арқалы ерисемиз:

1	2	3	4	5	6
Кел	са —	па	сү —	ре	— ли...
1	2	3	4	5	6
Кел	ой —	нап	кү —	ле —	ли...

Хәр қатардағы ишки уйқасларға шекемги хәм ишки уйқасты кураған сөзлердин бууын санларының муғдары тең екенлигинин, яғный алты бууынлы екенлигинин кууасы болып отырмыз.

Төменги қатарлардағы ишки уйқас туўралы да жоқарыдағыдай таллаулар арқалы түсиник жүритиуимиз мүмкин:

Ылғал етип барсам сениң елиңе,

Қыя бақып турсам нәзик белиңе (15, 14)

Әжинияз қосықларындағы ишки уйқаслардың өзінде толық ишки уйқаслар, толық емес ишки уйқаслар, сондай-ақ, голық хәм толық емес ишки уйқаслардың қатарласып келиулерин көриуге болады.

1. Толық ишки уйқас:

Ай-әлифтек, наз, етип, хәйкелни таққан бери кел,

Бе-буралып, саз етип, қашыны қаққан бери кел (15, 31)

Бул қатарлардағы «наз» — «саз» хәм «таққан» — «қаққан» сөзлери толық ишки уйқаслар. Бундай уйқаслар сийрек.

2. Толық емес ишки уйқас:

Қызлар билән болсаң, бир қалай жайда,

Айшы-әшрәт етсең тилла сарайда (15, 10).

3. Толық хәм толық емес ишки уйқаслардың қатар келиулерин:

Жулдыз шығып, күн қызарып батанда,

Ғапыл болып, түн уйқыда ятанда (15, 14).

Биринши қатардағы «күн» хәм екінши қатардағы «түн» сөзлери толық уйқас, ал, сол биринши қатардағы «шығып» хәм екінши қатардағы «болып» сөзлери толық емес уйқас.

Әжинияз өз қосықларында толық хәм толық емес ишки уйқасларды ислеткенде, көбинесе, дәслеп толық ишки уйқастың алдына толық емес ишки уйқасты жайластыратуғынын сезиуге болады. Оның айқын мысалын жоқарғы мысалда көрип өттік («шығып», «күн» — «болып» «түн»). Және бир мысал:

Ныспы шәб келдим қашыңа, назлы жәнаным оян,

Шам-шырағ яқтым башыңа, нууры әнұарым оян (15, 31).

Биринши қатардың ортасындағы «келдим» хәм екінши қатардың ортасындағы «яқтым» сөзлери толық емес ишки уйқас болса, «келдим» сөзиниң кейнинде жайласқан «қашыңа» хәм «яқтым» сөзиниң кейнинде орналасқан «башыңа» сөзлери толық ишки уйқас. Толық емес ишки уйқас ишки уйқастың алдында жайластырылған:

келдим қашыңа
яқтым башыңа

Филология илимлериниң докторы К. Мәмбетов «...қарақалпақ поэзиясы биргелки уйқас хәм шалыс уйқас болып еки топарға бөлинеди» (72, 141), деген пикирди жазады. Сондай-ақ, дәстүрли уйқас, курамалы уйқаслар да (72, 142) бар екенин атап өтеди. Биз жумысымыздың усы бөлиминде қосық қатарларында қолланылған уйқас сөзлердеги сапа қатнасын есапқа ала отырып, әдебиаттануы илими тийкарынан оларды толық уйқаслар хәм толық емес уйқаслар деп екиге бөлип қарайтуғынын айтып өткен едик. Бизиң пикиримизше, К. Мәмбетов биргелки уйқас хәм шалыс уйқас дегенде уйқас сөзлердеги сөзлердин сапа қатнасын емес, ал, қосық қатарларының соңында жайласқан уйқасыушы сөзлердин орналасуы тәртиниң дыққатқа алған болса керек. Усындай көз-қарастан пикир жүритер болсақ, шынында да Әжинияз қосықларында «биргелки уйқаслар» жиин ушырасады. Ал, «шалыс уйқаслар» көбинше қосықларының тек ғана биринши шуўмағында көринеди (абаб). Сондай-ақ, Әжинияздың қосықларына, тийкарынан К. Мәмбетов дурыс бақалаған дәстүрли уйқаслар тәп.

Кулласы Әжинияздың лирикалық қосықлары уйқастың түрлерине күтә бай болып, ол шайыр дәрежелеринде тек әхмийетли фонетикалық система хызметин атқаруы менен шекленбейди. Шайыр қосықларындағы уйқаслардың әжайып үлгилери лирикалық қахарманның руўхый дүньясының гөзәл кубылысларын усы кубылыслардың мазмунын ашыуда, оқыушылардың сезим хәм сана-сын образлы түсиниклер менен байытууда хызмет қылады. Уйқас хәм олардың түрлерин изертлеу мәселеси еле де тереңирек хәм көлемли жумыслар жүргизиуди талап етеди.

3. РЕДИФЛЕР

Уйқаслар хәм редифлер туўралы түсиниклердин сағасы көплеген әсирлерди өз ишине алады. Бабур редифтиң әхмийети туўралы сөз ете отырып Молла Биноий деген адамға рубай жазғанын, ал, ол болса сол рубайының уйқасын өз рубайында редиф сыпатында пайдаланып басқашалау уйқаста рубай жазғанын еселейди. Хожа Абулбарақа Фирақий деген адам Бабур рубайындағы уйқасқа үнлес уйқастағы хәм сол редифтеги рубайы жазғанын атап өтеди (Захриддин Мухаммед Бабур. Бабурнама, Тошкент, Юлдузча, 78 б.).

Әжинияздың лирикалық қосықларындағы редифлерди үйрену хәм изертлеу еле қол урылмаған тың мәселелердин бири. Егер қосық шуўмағының еки ямаса екеуден артық қатарларының арасындағы сөз яки сөзлер дизбеги, сондай-ақ, шуўмақлардың

жуўмақлаўшы қатарларындағы соңғы сөз я болмаса сөзлер дизбеги хеш өзгериссиз қайталанып келсе редифлер хызметин атқарады. Бирақ мынандай шәртлилик талап етиледі. Редиф хызметин атқарушы сөздің яки сөзлер дизбегиниң алдында уйқаслар орналасқан болуы шәрт.

Ышқы зимистанын мисли **яз етип**,
Йүришин мысалы қуба **ғаз етип**,
Бир қайрылып ашығына **наз етип**,
Арзыу-әрман билән кетән сәудигим (15, 13).

Мысалға алынған шуўмақтың биринши, екінши хәм үшінши қатарларының соңындағы «етип» сөзлери — редиф. Ал, усы «етип» сөзлериниң алдында орналасқан «яз», «ғаз» хәм «наз» сөзлери — уйқаслар.

Т. Бобоевтың жазыуынша «...уйқас пенен редиф бир нәрсе емес. Уйқас хәр қыйлы қатарларда жайласқан еки ямаса екеуден артық үнлес сөзлер болса, редиф хәрқыйлы қатарларда бир сөз яки сөзлер дизбегиниң хеш өзгериссиз (дәл) тәкирарланыуы» (28, 170).

Редифлердиң тәбияты қызықлы пикирлерди пайда етеди. Тутас бир қосықтың ишинде бири екіншисине уқсамаған хәр түрли көринистеги редифлер ушырасыуы мүмкин. Дыққат орайымызда турған жоқарыдағы «Сәудигим» қосығынан алынған шуўмақта «етип» редифлерин айтыу менен шекленген едик. Бул сөз тек усы шуўмақтағы қатарлар ушын ғана редиф еди. Бундай редифлерди әдебиаттаныуда қатарлық редиф деп атау тән алынған. Ал, усы шуўмақтың алдындағы, яғнай баслаушы шуўмақ ушын «келән сәудигим» сөз дизбеги редиф болады!

Бағ ишинде қызыл гүлдек доланып,
Саллана-мәстана **келән сәудигим**,
Әнбар шашы нәзик белә шоласып,
Саллана-саллана **келән сәудигим** (15, 13).

Екінши қатардың соңындағы «келән сәудигим» редифиниң алдында жайласқан «мәстана» сөзи менен төртинши қатардың соңындағы «келән сәудигим» редифиниң алдында жайласқан «саллана» сөзи өз-ара уйқасады. Демек, биз редифлердиң алдында шәртли түрде жайластырылған уйқасларды көрип отырымыз.

Улыўма тутас қосық ушын «сәудигим» сөзиниң өзи редиф болады:

Тауыс киби жылға менен бақарсан,
Ашықлардың жүреклерин жақарсан,
Тилла хәйкел гәрәниңе тақарсан,
Әл қаусырып қушақ ашқан, **сәудигим** (15, 13).

Он төрт шуўмақтан қуралған тутас қосықтың хәр шуўмағының төртинши қатарының соңғы сөзи «сәудигим» қайта-қайта тәкирарланып турады. Хәр шуўмақта келтирилген «сәудигим» редифиниң алдында болса «келән», «кетән», «ашқан», «болған», «етән», «баққан», «берән» сөзлеринен жасалған уйқаслар шәртли түрде жайластырылғанын көремиз. Он төрт шуўмақтан ибарат қосықта редиф хызметин атқарушы «сәудигим» сөзи он бес рет қайталанады. Бундай редифлерге бәнтлик редифлер деген атама берилип жүр. Себеби, редифлер тамамланған көркем ойды сәулендирген еки қатарлы, төрт қатарлы, бес яки алты қатарлы шуўмақлардан соңында тәкирарланады.

Шайырдың «Бозатаулы нәзелім» қосығында болса редифтин бир түрин ғана көремиз. «Сәудигим» қосығындағыдай» базыбир жеке шуўмақларда қатарлық редифлер ушыраспайды. Тутас бир қосық ушын тек «бездирер» сөзиниң жалғыз өзи редиф сыпатында хуқимлик етеди:

Бозатаулы гүлбинафша нәзелім,
Әсәлиң хәррени гүлден **бездирер**,
Кирпиклериң сүзип баққан нәзерин,
Жұлдызды жауратып, түннен **бездирер**,
Жамалың бир көрип кеттим димардан,
Йүзимни үгирдим шамси-қамардан,
Өзимни бездирип сабыр қарардан,
Сабырыу-қарарымды меннен **бездирер** (15, 12).

Улыўма алты шуўмақлы қосықта «бездирер» редифи жети рет қайталанады. Бул қосықта да шәртли түрде редиф — «бездирер» сөзиниң алдында «гүлден», «түннен», «меннен», «иннен», «тәннен», «елден», «диннен» деген уйқаслар жайласқан.

А. Квятковскийдиң жазыуынша, редиф деген сөз арабша болып, мәниси — атқа мингесиуши. Бул термин шығыс халықлары поэтикасында қосық қатарларындағы уйқастың изинен тәкирарланыушы сөз яки сөзлердиң топарын аңлатады (57, 238). Түркмен әдебиатшысы Р. Режебовтың пикиринше, редиф — толық уйқаслардың көринислериниң бири. Редиф — уйқаслардан кейин қатарлардың тутас дауамында бир сөздің тәкирарланыуы (100, 336), «Адабиетшунослик терминлариниң русча — ўзбекча изоҳли лугати» дағы анықламаға қарасақ, редиф — поэтикалық қатарларда уйқастан соң келиуши сөз дизбеги яки гәп (125, 254), деген анықламаны көремиз.

Түркмен әдебиатшыларының бири Б. А. Гарриев болса, редифти тавтологиялық рифма (тавтологиялық уйқас — Б. Г.) сыпатында уйқастың толық формасы (33, 153), — деп бақалайды.

Биз өзбек алымы Т. Бобоевтың «...уйқас пенен редиф бир нәрсе емес» деген пикирин қууатлаймыз. Себеби, уйқас дегенде қосық қатарларында жайласқан системалы байланысқан сөз яки

сөз дизбеклеріндегі сеслердің үнлесіп сәйкес келіуі түсінілсе, реди́ф дегенде қосық қатарларында жайласқан сөз яки сөз дизбеклерінің хеш өзгеріссіз қайталанып те́кирарланыуын түсінеміз. Буны дәлilлеу үшін Әжинияздың «Оян» реди́фли мухаммесіне нәзер салайық:

Ныспы шөб келдим қашыңа, назлы жәнаным **оян**,
Шам-шырағ яқтым башыңа нуұры әнұарым **оян**,
Көзлерімнің рәушаны, ол мағы табаным **оян**,
Иолында зар әйлеген, әй мисли әфғаным **оян**,
Мен сенің келдим қашыңға рәхім ет, жаным **оян**. (15, 31).

Мухаммestің бұл шуұмағында «оян» сөзі бес рет қайталанғандықтан реди́ф сапасына иіе болып тұр. «Оян» реди́флерінің алдында жайласқан сеслері гейде толық, гейде толық емес үнлескен сөзлер — «жәнаным», «әнұарым», «табаным», «әфғаным» хәм «ет жаным» сөз дизбегі толық емес уйқаслар.

Реди́фти қолланыу хәр қандай шайырдан айрықша шеберлікті талап қылады. Себебі, реди́ф хызметін атқарушы те́кирарланған сөзлерде мазмун салмағы жәмленген болуы шәрт. Қосық қатарларындағы реди́флер көркем мазмунның ху́кимдарлығына байланысты ісlep шығылуы керек. Әжинияздың лирикалық қосықтарында реди́флер көркем мазмунның жетекшілік күшіне бағындырылады. Тәрийплениушінің яки белгилі бір хәдийсе, уақыяның, мазмун жүкленген айрықша белгилері, лирикалық қахарманның этирапындағы қубылыстарға болған көз-қараслары, пикирлері, сүйсінюлері, күйініюлері, қууатлаулары я болмаса бийкарлаулары, таңланыулары қосық қатарларында реди́ф сыпатында орын алады. Мысалға, шайырдың «Қырмызы» реди́фли қосығы (15, 22—23) улыұма сегіз шуұмақтан ибарат болып, тәрийпленип атырған гөззалға тән айрықша қасиеттің мазмуны реди́ф — «қырмызы» сөзіне жүкленген. Биз қырмызы — қызыл реңді ашықтықтың, мухаббаттың символы сыпатында таныймыз. «Қырмызы» реди́финде шайырдың гөззал саулатына сүйсінюлерінің, таңланыуларының, шад болыуларының мазмуны жәмленген. «Қырмызы» реди́флерінің алдында болса, «додақлары», «яңғақлары», «қабақлары», «қулақлары», «аяқлары», «сыяқлары», «шашбақлары», «төсектері» уйқаслары пайдаланылған.

Әжинияздың лирикалық қосықтарындағы реди́флер сол қосық қатарларындағы яки шуұмақтарындағы тийкарғы мағананы күшейтіп, тастыйықлап, улғайтып көрсетіу үшін ислетиледи. Шайырдың «Дәуран болмады» қосығы сегіз шуұмақтан құралған болып «болмады» сөзі реди́ф сыпатында тоғыз рет қатнастырылады. Қосықтың бирінші шуұмағы:

Сәнемлер қолында тилла саз едим,
Хәуижге келтирер жәнан **болмады**,
Туғрымда талпынған алғыр баз едим,
Қалпе-сәйядларым маман **болмады** (15, 38).

— деп басланады. Лирикалық қахарманның заман хәққындағы тебирениу хәм толқыулары, ол туұралы көзқарас хәм пикирлері заманды өзине, өзін заманға салыстырып сүүретлеген бахалаулары «болмады» реди́финің қатнасыуында күшейттирилип, тәсирли сәуленендириледі. Тастыйықланады. Реди́флердің алдында жайласқан уйқаслар да («жәнан» — «маман») мазмунның және де күшейіуінде, пикир хәм көзқараслардың тереңлеуінде реди́флерменен биригип кеткен халда әхмийетли функция атқарады («жәнан болмады», «маман болмады»). Мысалға алынған шуұмақтың изіндегі келесі шуұмақлардың төртінші қатарларының барлығы да «болмады» реди́фи менен питеді, ал оның алдында болса уйқас келтириледі.

Б. Қалимбетов Әжинияздың усы қосығындағы сегіз шуұмақтың барлық шуұмақтарында уйқас хәм реди́ф бирге келетуғынын дурыс сезген. Илимпаздың «Усындай шуұмақлар аралық уйқас қосықтағы шуұмақлар арасындағы мәнилик хәм синтаксислик байланысты беккемлейді, шығарманың пүтинлигін тәмийинлейді» (54, 83), деген пикирине қосыламыз. Қосықтың хәр шуұмағының төртінші қатарындағы уйқас хәм реди́флердің шеберлігі пенен ислетилиуі нәтижесінде пайда болған сегіз шуұмақтағы сулыу избе-изликти, әжайып пүтинликти көриуиміз мүмкин:

«Сәйяд алған шекли дәуран болмады»,
«Базарға елкендей кәруан болмады»,
«Көңіл мүлким жолға әнжәм болмады»,
«Дәртимди дәртлесер хәмдам болмады»,
«Шамал берсе, атар қырман болмады»,
«Шөплеп болдым десем тамам болмады»,
«Менде бир бийқайғы заман болмады».

«Реди́фли уйқас қарақалпақ поэзиясында көп қолланылады, — деп жазған еди Қ. Муратбаев. — Реди́ф бир сөзден де, бир неше сөзден де құралыуы мүмкин» (76, 68).

Қ. Муратбаевтың бұл пикирі Әжинияздың лирикалық қосықтарына да тийісli. Шайыр қосықтарынан мысал үшін алынған шуұмақларды пикириміздің дәлilли сыпатында усынамыз.

1. Реди́ф — бир сөз:

Ышқ отына түшкен жигит мәрт болар,
Шеккени күн-түни ах хәсирет болар,
Ашықтық дегенің яман дәрт болар,
Тәуәккәлди бир аллага қыл енди (15, 28).

«Болар» сөзі шуұмақтағы қатарлардың соңында тәкирарланып реди́ф хызметін атқарып тұр. Бір сөзден жасалған реди́ф «болар»дың алдындағы жайласқан «мәрт» сөзі, екінші қатардағы «хәсирет» сөзінің соңғы буыны «рет» хәм үшінші қатардағы «дәрт» сөзі — уйқаслар.

Ал, төменгі мысалда бір сөзден дүзилген реди́фтің басқа бір түрін көреміз. Жоқарыдағы мысал қатарлық реди́ф еді. Шайырдың «Мегзер» қосығында болса «мегзер» реди́фи бири́нші шуұмақтың екінші қатарының хәм төртінші қатарының соңында қолланылып басланады да, келесі шуұмақтарының бәрінде де төртінші қатарлардың соңында қолланылып бәнтлик реди́фті пайда етеді:

Аға, беглер, көңлим йетим
Ашылмас думана **мегзер**,
Бир басымдағы хәсиретим,
Гирдаблы уммана **мегзер**.

Өми́рмнің қәсри йықылған,
Ығбал кәсасы төгілген,
Хатсыз, қәлемсиз шеки́лген,
Бир әжеп деуана **мегзер** (15, 37).

«Мегзе́р» реди́финің алдындағы «думана», «уммана»; «деуана» сөзлері — уйқаслар.

2. Реди́ф — екі сөз:

Ай — әли́фтек, наз етип, хәйкелни таққан **бери кел**,
Бе — буралып, саз етип, қашыны қаққан **бери кел**,
Те — тутаныш от киби, қыя баққан **бери кел**,
Се — сөне айтып тили́йдин паллар аққан **бери кел**,
Жим — жанымды өртейиш, отларға жаққан **бери кел**.

(15, 31).

Мухамместегі екі сөзден жасалған «бери кел» реди́фи тек усы шуұмақ ушын емес, ал изіндегі келесі бес шуұмақ ушын да реди́флик сапасы менен қатнасады. Мысал келтирилген шуұмақтағы «бери кел» реди́финің алдында шәртли түрде «таққан», «қаққан», «баққан», «аққан», «жаққан» толық уйқаслары жайластырылған.

Қара көзлі, шийрин сөзлі дилбарым,
Сендин өзге сәуер ярым **йоқ мениң**,
Таза гулистаным, меңи әнұарым,
Хәсирети́ннен хеш қарарым **йоқ мениң** (15, 7).

Қосықтағы реди́ф — «йоқ мениң» деген екі сөзден жасалған. Реди́фтің алдында жайласқан «сәуер ярым» сөз дизбегінің «е —

ря — рым», «хеш қарарым» сөз дизбегінің «а — ра — рым», бөлектері өз-ара үнлесіп уйқаслар пайда еткен.

3. Реди́ф — үш сөз.

Әжинияздың лирикалық қосықтарында үш сөзден жасалған реди́флері бар бір пүтін тутас шығармаларды көп тезлестірмейміз. Тутас бір шығарманың ишіндегі қатар жайласқан базыбір шуұмақтарда ғана ушырастырыуымыз мүмкін. Шайырдың он екі шуұмақтан ибарат «Қал имди» қосығының екінші, үшінші, төртінші хәм бесінші шуұмақтарында ғана үш сөзден қурылған реди́фті көреміз;

Сәргиздан йуртына қылдым ирада,
Қудайым еткүргей мақсуд-мурада,
Ата-анаң хәққында болып дугада,
Сәуер қозым, **ағламайын қал имди**.

Тәуекел әйлейүп қылмышам сапар,
Үмийдим көп әрүр тапқайман зәфәр,
Қудайым сақласа йоқдур хеш қатер,
Көрер көзім, **ағламайын қал имди** (15, 74).

Үш сөзден жасалған «ағламайын қал имди» реди́фи төртінші хәм бесінші шуұмақтардың төртінші қатарында:

«Сөзлер сезім, ағламайын қал имди»,
«Көрпе қозым, ағламайын қал имди», —

деп дауам етиледі. «Ағламайын қал имди» реди́финің алдында «қозым», «көзім», «сөзім», уйқаслары жайластырылған. Қосықтың басқа шуұмақтарында болса усы реди́фке тән шәртлилик сақланбағанын көреміз.

Қ. Муратбаев «Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы» мийнетінде «реди́ф қатар» деген терминді қолланады. Қ. Муратбаевтың жазыуынша, толық бір қосық қатарының бір пүтін шығармада өзгерисіз қайталанып келиуі реди́ф қатарды дүзиуі мүмкін (76, 68). Илимпаз пикирінің дәлилі сыпатында Әжинияздың «Йол болсун» хәм Т. Мәмбетмуратовтың «Изледим сени» қосықтарынан мысаллар келтиреді. Автордың айтыуынша Әжинияздың «Йол болсун» қосығындағы хәр бір шуұмақтың төртінші қатарында қайталанып келетуғын «Хабарың бер, пәрийзадым, йол болсун» қатары — реди́ф қатар. Ал, енді, реди́ф болыуы ушын оның алдында уйқас жайласыу шәртлилігі талап етилер еді. Сонда, бұл рефрен болғаны ма, деген сауал да тууылады. Рефрен деп айтайық десек «Рефрен қурылысы жағынан екі қатарлы, хәтте, оннан артық та болады» (23, 171). Көріп отырғанымыздай, Қ. Муратбаев реди́ф қатар деп есаплаган «Хабарың бер, пәрийзадым, йол болсун» бір қатардан ибарат. Бұл орында

оның алдында жайласқан уйқас шертлиги ғана көрінбейді. Биз егер де әдебиетші М. Ғамраевтың редиф көпшілік жардайда уйқастың изинен тәкирарланып қайталанатынын өзіне тән нақырат (припев)... редиф үш сөзден артық кетсе уйқастың шығарылуы мүмкін (117, 122), деген пикирін есапқа алар болсақ көп ғана әдебиет теорияшыларының рефрен хәм нақыратқа біреу-біреуіне жақын, көзқараслар түсинигинен пикир жүргізуінің есимізге түседі, соның менен бирге. Қ. Муратбаевтың редиф қатар туұралы жазған пикирі дұрыс болуы мүмкін деген ойдың басына барсаң. Лекин, рефрен хәм нақыраттың алдында уйқаслар жайласуы шертлиги талап етилмейді. Орыс алымдарының басыбіреулері рефренді нақырат (припев) сыпатында үйреніп, қосық қатарының яки қатарларының шуұмақтың соңында қайталануы композициялық усулы, өз ритмдік сүүретіне ийе турақлы шуұмақ (57, 245) тәризінде бақалайды. Әжинияздың «Йол болсун» қосығындағы «Хабарың бер, перийзадым, йол болсун» қатары болса турақлы шуұмақ сапасына емес, ал, турақлы қатар сапасына ийе. Қулласы, редиф хәм рефрен өз алдына үйренілуі тийіс мәселелер, Әжинияздың «Йол болсун» қосығындағы хәр шуұмақ соңында тәкирарланып келіуші «Хабарың бер, перийзадым, йол болсун» қатары редиф пе, яки рефрен бе, оны анықлау-келешек жұмыстарда шешіледі деген ойдамыз. Әжинияз шығармаларында шуұмақтарының соңғы қатарлары өзгеріссіз тәкирарланатынын усындай қосықтарды гезлестіреміз. Олардың қатарына «Қыз Ораз», «Шықты жан» мухаммеслерін, «Кел ха-ха, қуу-қуу қуба қуш», «Молла Ерім», «Пазылды саған тапсырдым», «Көк шолақ йітке» хәм басқа да қосықтарды киргизиуге болады.

Әжинияздың «Көзлерім» мухаммеси редифлерге ең бай шығармаларының ағла үлгиси сыпатында бақалы:

Хақ мени инсан жараттың, нәубәхәрім көзлерім,
Анша бағлар сәйир еткен, гүлиұзарым көзлерім,
Мақсудым барынша гездім, ықтыярым көзлерім,
Тәннен сонра барадур, сақла мазарым көзлерім,
Истеген йерге йеткерген, илгир нәзарым көзлерім (15, 56).

Мухаммес улыұма бес шуұмақтан ибарат болып, «көзлерім» сөзі мысалға алынған биринші шуұмақтың бес қатары ушын да, сондай-ақ, екінші, үшінші, төртінші хәм бесінші шуұмақтардың бесінші қатары ушын да редиф хызметін атқарады, Мухаммestiң екінші, үшінші, төртінші хәм бесінші шуұмағының бесінші қатарларында жайласқан «көзлерім» редифинің хәм уйқаслардың өз-ара байланыс тәртібі төмендегідей шынжырласқан көриніске ийе екенін сеземіз:

«Әлұйдағлап кеттиң меннен, хәрне барым, көзлерім»,
«Жаз күнім өтип, қыс жетти, интизарым, көзлерім»,
«Гүлбәхәрім ганжим, ғәзийнем, нәубәхәрім көзлерім»,
«Әлұйдағлап кеттиң меннен, хәрне барым, көзлерім».

Бес шуұмақлы мухамместеги «көзлерім» редифи тоғыз рет тәкирарланады, сондай-ақ, усыған сәйкес редифлердің алдында жайласқан уйқас сөзлердің бәлими болған бууынлары да тоғыз мәрте қайталаыады.

Мухаммestiң екінші шуұмағының биринші, екінші, үшінші, хәм төртінші қатарларында редиф хызметін «мениң» сөзі атқарып тур. Булар қатарлық редифке мысал болады:

Енді сеннен айрылып, не кешер халым мениң
Дигир-дашым бәнт болып, батыл болур йолым мениң,
Қаұмы-қардашым танымай, жат болур елим мениң,
Енкиси кем елліге келип, қайтты ығбалым мениң,
Әлұйдағлап кеттиң меннен, хәрне барым, көзлерім.

Мухаммestiң үшінші шуұмағындағы төрт қатар ушын «екен» сөзі қатарлық редиф болса, төртінші шуұмағындағы төрт қатарда «етип» сөзі қатарлық редиф сыпатында көринеді:

Йелдей болып өтти өмірім, бир саат дәуран екен,
Тәндадур яшлықта өтти, көңил оған мәкән екен,
Дүньяға бел байлағанның ақыр түбі ойран екен,
Неше мың жыл жасаса хәм ақыры әрман екен,
Жаз күнім өтип, қыс жетти, интизарым, көзлерім.
Оным — он бешімде гездім қыс күнлерімді жаз етип,
Жигирма бес, отызымда сөзлер айттым саз етип,
Бүлбилдек уштым хауаға шарқ урып пәруаз етип,
Лашындөк йелдим, йүкирдим, дәуірлер хәм наз етип,
Гүлбәхәрім ганжим ғәзийнем, нәубәхәрім, көзлерім.

«Көзлерім» мухаммесинің соңғы бесінші шуұмағында және бир қызықлы көриністің, шайыр дәрәтиүшилигиндеги шеберліктің гүуасы боламыз. Екінші шуұмақтың дәслепки төрт қатары ушын қатарлық редиф хызметін атқарған «мениң» сөзі бесінші шуұмақтың дәслепки төрт қатары ушын да қатарлық редиф функциясын атқарады:

Екки кем елліге келдим, қурысын жасым мениң,
Сонша дәртке қайыл болған, қаттыдур басым мениң,
Арзыу-әрман билән алған қәне йолдашым мениң,
Яқшыны еске түширген ахыу-зар башым мениң,
Әлұйдағлап кеттиң меннен, хәрне барым көзлерім.

Бес шуұмақтан қуралған мухамместе «мениң» қатарлық редифи сегіз рет тәкирарланады. Усы бес шуұмақтан ибарат мухам-

местін қатар саны және реди́ф сыпатында қатнасушы сөзлердің мұғдарын төмендегіше көрсетіуімізге болады:

Мухаммestiң улыма қатар саны — 25;
«көзлерім» бәнтлик редифиниң саны — 9;
«мениң» қатарлық редифиниң саны — 8;
«екен» қатарлық редифиниң саны — 4;
«етип» қатарлық редифиниң саны — 4;

Қулласы, Әжинияздың лирикалық қосықларындағы, реди́флер оларға тек ғана жағымлы қауаз бағышлау менен шекленбейді, ал, шайырдың негізгі көркем идеясының баслы бағдарын көрсетіуші құрал сыпатында да әһмийетлі. Шайыр қосықларындағы реди́флер шығарманың ритмлік сапасында қатарлардың санын белгілеу ұазыйпасын атқарады. Реди́флер хәр бір қатар яки қатарлардағы, шуумақ я болмаса шуумақларындағы лирикалық қақарманның инсан хәм оның жәмийет, сондай-ақ, тәбияттағы орны тууралы көзқарастарын, пикирлерін, ойларын көркем сәулендириуде тастыйықлаушы, усы мазмунларды оқыушыларға тәсирли етип көрсетіуші сапа менен қатнасады.

ЖУУМАҚ

Әжинияз дөреткен лирикалық қосықлар қарақалпақ әдебиятының тарихына хәр қандай жаңа қубылыс сыпатында жаңа бір дүньяны алып келді. Дурыс, шайырдың өмирі, заманластары, ол жасаған орталық, шығармалары, қол жазбалары, қосықтарының көркемлік өзгешеліктері хәм басқа да мәселелерді сөз еткен бір қанша илимий мақалалар хәм монографиялар газета хәм журнал бетлерінде, баспаларда жәрияланды. Биз бул мийнетлердің барлығын да Әжиниязтаныуға қосылған салмақты үлеслер сыпатында бағалаймыз. Илимпазларымыз дөреткен бул мийнетлердің бәринің де қарақалпақ әдебияттануы тарихында өзіне ылайық орны бар.

Лекин, Әжинияздың лирикалық қосықтарының көркемлігіне сап теориялық көзқарас майданынан изертлеулер жүргизілмегенлігі сыр емес. Соның ушын да шайыр лирикасының поэтикасын шын мәнісінде үйреніу кешеуіллеп қиятыр. Бул, бәлкім, бұрынғы СССР құрамындағы халықтар хәм миллеттер әдебиятында 70 жыл дауамында бирінші орынға партиялылық, класслық қусаған сиясий терминлерді шығарғанлығына болыуы мүмкін. Барлығымыздың да хабарымыз бар, еслеп өтилген «Лениндік дәуір» де шығарманың көркемлік сапасына екінші ямаса үшінші дәрежелі үйрениліуі тийіс мәселе сыпатында қатнас жасалатуғын еді.

Бизің бул жұмысымыздың тийкаргы бөлімін құрайтуғын еки бапта Әжинияз лирикасының поэтикасына тереңірек енісіу ушын

мүмкіншілігі болғанынша әдебият теориясы көзқарасы түсинігінде турып пикир жүритіуіге хәрекет қылдық.

Әжинияздың өмирі, қолжазбалары, әдебий орталығы, шығармаларының басылуы хәм изертлениу жағдайлары хәм басқа да мәселелерге иркиліуді зәрур деп есепламадық. Себебі, булар хаққында көп ғана мақалалар жәрияланды.

Әжинияз — қарақалпақ лирикасының новаторы. Инсанның, лирикалық қақарманның рухый дүньясындағы қубылыстарды көркем сүүретлеуде ол өзіне шекемгі хәм өз дәуіріндегі қарақалпақ шайырларының хеш бирине ұқсамады. Бул өзіншелік оның шайырлық талантын және де бәлентірекке көтерген билимлілігінде, хақыйқый инсанылық пазыйлетінде, дәртті де, шадлықты да шайырдың дурыс қабыллаушылығында, инсанның дүньядағы орнын билиуіге болған қумарлығында камалатқа келген.

Шайырдың талантын, оның лирикалық қосықтарының поэтикасын хәр бір шығармасының мазмұны арқалы үйренеміз. Ал, бул мазмун троп хәм фигураларсыз, аллитерация хәм уйқасларсыз, реди́флерсіз ашылуы қыйын.

Мәселенің усы тәреплеріне айрықша дыққат аударылғанлықтан Әжинияз лирикасындағы метафора, метонимия, синекдоха, символ, прозопопея (жанландыру), гипербола, аллегория, эпитет хәм теңеу қусаған поэтикалық тилдегі көркем сүүретлеу құралдарының қолланылуы өриси хәр тәрепке изертленді. Бүгінгі күнге шекем қарақалпақ әдебиятшылары лирикадағы троплардың әһмийетіне оншалық дыққат бермей қиятырғаны мәлім. Сондықтан да метафораның аллегориядан, яки аллегорияның символдан, я болмаса метонимияның синекдохадан негізгі айырмашылығы неде дегенге усаған мәселелер сөз болмады. Жұмысымызда усындай проблемаларды шешиуіге хәрекет қылдық. Әжинияз лирикасындағы тропларды изертлеу барысында шайыр лирикасының сыры тәрийплениуінің яки жәмийетлік қубылыстың сыртқы көринісін образлы сүүретлеу менен ғана шекленбейтуғынын анықладық. Ал, бул сүүретлеулер тәрийплениуі хәм лирикалық қақарманның рухый дүньясындағы көриністерді, сондай-ақ, ол жәмийетлік қубылыстардың ишки мазмұнын көркем сүүретлеулер менен тутасып, биригіп кетеді деген жуумаққа келдік.

Әжинияз лирикасының мазмун сапасы троплар сыяқты фигураларды да шебер пайдалануы нәтижесінде күшейеді. Троптар, тийкарынан, образлы — сүүретлеу құраллары болса, фигуралар лирикалық мазмұнды күшейтіуіге қатнасушы көркем сөздерді қалай хәм қәйтип қоллануы сапасында көринеді. Әжинияз лирикасындағы параллелизм, қайталау, градация (климакс хәм антиклимакс), инверсиялардың көркем мазмұнға қатнасын изертлей отырып шайыр шығармалары поэтикасындағы шеберлік сыр-

ларының және бір бетинің ашылуына қарекет еттік.

Шайыр лирикасындағы аллитерациялар мәселесі де хеш изертленбеген проблема еді. Илимпазлардың көпшилигі Әжинияз қосықларының оқылғанда құлаққа жағымлы еситилетуғынын, тийкарынан, уйқас, бууын, ырғақ, сондай-ақ, араб-парсы сөз қатламларын яки түркий сөзлерді сәл өзгертпй пайдаланғанынан излейтуғын еді. Әжинияз қосықларындағы аллитерациялардың қосық қатарларын, шуұмақларды, пүтин бир қосықты жағымлы хауазлылық хәм музыкалық пенен тәмийинлеудегі әхмийетине дыққат аударылды.

Шайырдың лирикалық қосықлары уйқаслардың рәнбәренлігі менен де өзіне тартады. Әжинияз дәретпелеріндегі уйқаслар системаға түсірілген сеслердің үйлесімилік хызметін атқаруы менен ғана шегараланбайды. Уйқаслардың қыйыннан қыйыстырылған құрамалы хәм әпийауы түрлері лирикалық қахарманның руухый дүньясындағы құбылыстарының мазмұнын ашыуда әхмийетлі поэтикалық элемент сыпатында көрinedи.

Усы уақытқа шекем қарақалпақ әдебиеттануында редифлер тууралы да арнаулы илимий жұмыстар жүргизилмегенлігі анық. Шайыр лирикасындағы редифлерді изертлей отырып, биз, редифлер тек ғана өзі қатнасауғын қатарға, қатарларға яки шуұмақ хәм шуұмақларға жағымлы хауаз бағышлау менен шекленбейтуғынын, ал, ритмлік сапасында қатарлардың соңын белгілейтуғынын, сондай-ақ, шайырдың тийкарғы көркем идеясының бағдарын көрсетіуші құрал сыпатында хызмет атқаратуғынына исе ним арттырдық. Әжинияздың редифлері лирикалық қахарманның пүткіл дүньялық құбылыстар хаққындағы көзқарастарын, пикирлерін, ойларын, бийкарлау яки қууатлауларын, сезімлерін қосық қатарларында тастыйықлаушы, усындай мазмұнларды оқыушыларға тәсірлі етіп түсіндіріуші сапа менен қатнасады деген жуумаққа келдик.

Көркем шығарманың поэтикасын изертлеу күтә үлкен мәселе. Бизің бул жұмысымызда Әжинияз лирикасының поэтикасы толық изертленип болынды деген пикир айтыудан аулақпыз. Шайыр лирикасының поэтикасы бойынша өз изертлениуін күтип турған мәселелер көп. Жұмысымыз Әжинияздың дәслепкі басқышларында туып жазылған пикирлерден ибарат. Сонықтан да Әжинияз лирикасының поэтикасын үйрениуде шайыр қосықларындағы көркем сүүретлеу құраллары хәм усыллары болған троплар, менен фигураларды, қосық құрылысының базы бир мәселелері болған аллитерацияларды, уйқасларды хәм редифлерді изертлеу мәселесі менен ғана шеклендик.

Жұмыс қарақалпақ әдебиаты поэтикасын үйрениуде итибарлы пикирлерді оятуға, көзқарастардың қәлиплесіуіне хәм рауажланыуына үлес болып қосылады деген үміттемиз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР

1. **Абрамович Г. Л.** Введение в литературоведение. — Москва: Просвещение, 1979, 352 с.
2. **Айымбетов Қ.** Әжинияз қайда оқыған? — Жас ленинші, 1969, 31 январь.
3. **Алламбергенов К.** Қарақалпақ әдебиатында айтыс. — Нөкис; Қарақалпақстан, 1989, 140 б.
4. **Аристотель** Об искусстве поэзии. — Москва: Госкомполитиздат, 1957, 183 с.
5. **Ахметов З.-А.** Казахское стихосложение. — Алма-Ата: Наука, 1984, 460 с.
6. **Ахметов С.** Әдебиеттану терминдерінің қысқаша сөзлігі. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1972, 212 б.
7. **Ахметов С.** Талантқа талап. — Нөкис; Қарақалпақстан, 1986, 399 б.
8. **Ахметов С., Султанов Қ.** Әдебиеттану — Нөкис; Қарақалпақстан, 1987, 226 б.
9. **Ахметов С.** Қарақалпақ совет поэзиясы. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1988, 403 б.
10. **Әбдірахманов Т.** Қасым Аманжоловтың поэтикасы. — Алматы: Ғылым, 1976, 295 б.
11. **Әжинияз.** Таңдамалы шығармалары. — Нөкис: Қарақалпақстан мемлекетлік баспасы, 1949.
12. **Әжинияз Қосыбай улы.** Таңдамалы шығармалары. — Нөкис: Қарақалпақстан баспасы, 1960.
13. **Әжинияз.** Таңдамалы шығармалары. — Нөкис: Қарақалпақстан баспасы, 1965.
14. **Әжинияз.** — Нөкис: Қарақалпақстан баспасы, 1975, 251 б.
15. **Әжинияз.** Таңдамалы шығармалары. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1988, 152 б.
16. **Әжинияз.** Таңдамалы шығармалары. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1994, 116 б.
17. **Әлеуов Ә.** Әжинияздың ағартушылық ойлары. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1982, 40 б.
18. **Байниязов Қ.** Әжинияз шығармаларының жаңа қол жазбасы. — Әмий-дәрья, 1970, № 12.
19. **Байниязов Қ.** Әжинияз шайырдың әдебий орталығы. — Совет Қарақалпақстаны, 1974, 28-декабрь.
20. **Байниязов Қ.** Әжинияз шайыр хаққында халықтың аңыз-әңгімелері. — Жас Ленинші, 1975, 12-август.
21. **Байниязов Қ.** Әжинияз қосықтарын тереңірек үйренейік. — Совет Қарақалпақстаны, 1976, 6-август.
22. **Байниязов Қ.** Қосықтың күші. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1977, 158 б.
23. **Бахтин М.** Проблемы поэтики Достоевского. — Москва: Художественная литература, 1972, 470 с.
24. **Бахадырова С.** Роман хәм дәуір (миллий көркем традиция, миллий

езиншелік хәм интернационаллық проблемасы). — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1978, 168 б.

25. Бекбаулов О. Әжінияздың творчествосын және де тереңірек үйрену мәселесіне. — Әмиұдәрья, 1977, № 2.
26. Бекбергенов А., Қалимбетов Б. Традиции Ажинияза в каракалпакской советской поэзии. — Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР, 1981, № 2.
27. Бердақ. Таңдамалы шығармалары. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1987, 320 б.
28. Бобоев Т. Адабиетшұносликка кириш курси буйича ўқув-методик кулланма. — Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 288 б.
29. Бочаров С. Поэтика Пушкина. — Москва «Наука», 1974, 206 с.
30. Веселовский А. Н. Историческая поэтика. — Москва: Высш. литератур., 1989, 406 с.
31. Виноградов В. В. Стилистика, теория поэтической речи, поэтика. — Москва: 1963, 256 с.
32. Виноградов В. В. Избранные труды. Поэтика русской литературы. — Москва: Наука, 1976, 512 с.
33. Гарриев Б. Г. Магтымгулы. — Ашгабат: Ылым, 1975, 188 б.
34. Гей Н. К. Художественность литературы. Поэтика. Стил. — Москва: Наука, 1975, 472 с.
35. Дәуқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарихының очерклері. — Нөкіс: Қарақалпақ мемлекетлик баспасы, 1961.
36. Дәулетова Г. Әжінияз поэзиясында лирикалық қахарман. — Әмиұдәрья, 1994, № 1.
37. Дәулетова Г. Әжінияз поэзиясында Күншығыс дәстүрлері. — Әмиұдәрья, 1995, № 2.
38. Едиге. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1990, 400 б.
39. Ерте дәуірдің әдебий естеликлері. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1986, 72 б.
40. Есемуратов Г. Ибраһым Юсуповтың поэзиясы. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1976, 215 б.
41. Есемуратов Г. Қарақалпақ совет поэзиясының сағасында. — Әмиұдәрья, 1979, № 12.
42. Жамал Камал. Лирик шъерият. — Тошкент: Фан, 1986, 142 б.
43. Жапақов Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселесі. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1972, 256 б.
44. Жәрімбетов Қ. Әскерий эпоста фольклор дәстүрі. — Әмиұдәрья, 1979, № 5.
45. Жәрімбетов Қ. Каракалпакская советская поэзия периода Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.) — Нукус: Каракалпакстан, 1982, 104 с.
46. Жирмунский В. М. Рифма, ее история и теория. — Петроград: Изд. Аса. 1923.
47. Жирмунский В. М. Теория литературы. Поэтика, Стилистика. Изд: Наука, 1977, 408 с.
48. Жумалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тили. — Алматы: 1960, II т.
49. Жумамуратов Т. Әжінияз поэзиясын кир шалмасын. — Әмиұдәрья, 1972, № 3.
50. Зарубежная тюркология. Москва: Наука, Гл. ред. Вост. лит. 1986, 384 с.
51. Иззат Султан. Адабиет назарияси. — Тошкент: Ўқитувчи, 1980, 392 б.
52. Исаковский М. О поэтическом мастерстве. — Москва: Советский писатель, 1960, 167 с.
53. Исхақов Е. Новой поэтикаси («Хозойнул маоний» асосида). — Тошкент: УзССР. Фан нашриети, 1983, 168 б.
54. Калимбетов Б. Лирика Ажинияза. — Ташкент: Изд. «Фан» АН УзССР, 1991, 102 с.
55. Карьев С. А. Мақтымқулы, Бердақ хәм Әжінияз. — Әмиұдәрья, 1966, № 11.
56. Карибаева Б. Кәзирги қазақ лирикасының поэтикасы. — Алматы: Жазушы, 1988.
57. Квятковский А. Поэтический словарь. — Москва: Советская энциклопедия, 1966, 376 с.
58. Қабдолов З. Сөз өнері. — Алматы: Мектеп, 1982, 368 б.
59. Қалимбетов Б. Әжінияз лирикасы. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1981, 132 б.
60. Қарақалпақ фольклоры. Алпамыс. — Нөкіс : Қарақалпақстан, 1981 VII т., 220 б.
61. Қурамбаев Қ. Взаимное обогащение литератур. — Нукус: Билим, 1993, 232 с.
62. Магтымгулы. Сайланан эсерлер. — Ашгабат: Туркменстан, 1983, I т., 272 б.
63. Максетов К. Каракалпакский эпос. — Тошкент: Изд. «Фан», УзССР, 1976, 179 с.
64. Максетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. — Ташкент: Илим, 1985, 332 б.
65. Максетов Қ. Әжінияз хәм халық поэзиясы. — Еркін Қарақалпақстан, 1995, 4 март.
66. Мамбетов К. Әжінияздың қол жазбасы. — Әмиұдәрья, 1987, № 5.
67. Мамбетов К. Әжінияздың шығармаларында Шығыс классиклерінің дәстүрлері. — Әмиұдәрья, 1975, № 8.
68. Мамбетов К. Әйемги қарақалпақ әдебияты. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1976, 204 б.
69. Мамбетов К. Наұайы хәм қарақалпақ әдебияты. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1991, 58 б.
70. Мамбетов К. Еле сан мың сыры ашылмаған шайыр. Еркін Қарақалпақстан, 1992, 28-февраль.
71. Мамбетов К. Әжінияз ағартыушы шайыр. — Еркін Қарақалпақстан, 1992, 5-май.
72. Мамбетов К. Әдебиат теориясы. — Нөкіс: Билим, 1995, 216 б.
73. Мамбетов К. Әжінияз. — Нөкіс: Билим, 1994, 148 б.
74. Марченко А. Ностальгия по настоящему (Заметки о поэтике А. Вознесенского). — Вопросы литературы, 1978, № 9.
75. Маяковский В. Как делать стихи? — Москва: Советский писатель, 1952, 40 с.
76. Муратаев Қ. Қарақалпақ поэзиясында қосық қурылысы. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1977, 75 б.
77. Муртазаев А. Әжінияз хәм Шығыс әдебиятындағы гейпара дәстүрлер. — Әмиұдәрья, 1970, № 1.
78. Муртазаев А. Шайырдың мухаббаты. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1989, 119 б.
79. Муртазаев А. Лириканың имканиятлары шексиз. — Еркін Қарақалпақстан, 1995, 4-февраль.
80. Муртазаев А. «Возатау»дағы басы бир сөзлер ҳақында. — Еркін Қарақалпақстан, 1985, 18-март.
81. Муртазаев А. Әжінияз тилге алған оның гейпара заманласлары. — Қарақалпақстан жаслары, 1995, 23-март.
82. Мусульманкулов Р. Персидско-таджикская классическая поэтика (X—XV вв.). — Москва: Наука, 1989, 240 с.

83. Навоий. Мукаммал асарлар туплами. — Тошкент: Фан, 1987, II т., 724 б.
84. Навоий. Танланган асарлар. — Тошкент: ЎзССР давлат нашриёти, 1943, 3 т.
85. Навоий. Мезонул — авзон. — Тошкент: ЎзССР Фанлар академияси нашриёти, 1949.
86. Нуржанов П. Дəўир талабы ҳам кəркəм əдəбият. — Нəкис: Билим, 1993, 159 б.
87. Нурмухаммедов М. К. Шығысты изертлеушілердің бірінші Пүткіл-союзлық конференциясы ҳам Қарақалпақстан шығыс изертлеу илиминің ұазыпалары. — Совет Қарақалпақстаны, 1957, 11-сентябрь.
88. Оразымбетов Қ. Хəзирги дəўирдеги қарақалпақ лирикасында кəркəм-лик излениўшилиқ. — Нəкис: Билим, 1992, 124 б.
89. Османов М. — Н. О. Стилль персидско-таджикской поэзии (IX—X вв.). — Москва: Наука, 1974, 267 с.
90. Өтемуратова Х. Дəртимди дəртлесер хəмдам болмады. — Қарақалпақ-стан жаслары, 1992, 3-март.
91. Пахратдинов Ө. Халық шайырларында шайыршылықтың келип шы-ғыў тарийхынан. — Нəкис: Қарақалпақстан, 1980, 82 б.
92. Пахратдинов Ө. Əжинияз дəртпелериниң сағалары. — Қарақалпақ-стан жаслары, 1994, 19-ноябрь.
93. Пахратдинов Ю. Қарақалпақ сатирасы. — Нəкис: Қарақалпақстан, 1992, 422 б.
94. Пахратдинов Ю. Əжинияз XIX əсир қарақалпақ поэзиясы жарық жул-дызларының бири. — Еркін Қарақалпақстан, 1994, 29-январь.
95. Первов П. Д. Эпитеты в русских былинах. Филологические записки. — Воронеж: вып. 1-2, 4-5, 6.
96. Пирназаров А. Əжинияздың сөз усталығы хақында гейпара ойлар. — Əмиўдəрья, 1975, № 11.
97. Пирназаров А. Мастерство Ажинияза. — Нукус: Каракалпакстан, 1983, 115 с.
98. Поспелов Г. Н. Вопросы методологии в поэтики. — Москва: Изд. МГУ, 1983, 336 с.
99. Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен. С. — Петербург: 1870, т. III.
100. Режебов Р. Лирики мезмун ве шығыр сунгаты. — Ашгабат; Ылым, 1968, 348 б.
101. Рысалиев Қ. Қырғыз ырларының строфикалық тузулушу. — Ала тоо, 1964, № 1.
102. Сағыйтов И. Əжинияз творчествосын изертлеўдиң гейбир мәселеле-рине. — Əмиўдəрья, 1965, № 12.
103. Сағыйтов И. Əдəбият хəм фольклор. — Нəкис: Қарақалпақстан, 1983, 120 б.
104. Седых Г. Звук и мысль. — Филологические науки, 1973, № 1.
105. Селиванов Ф. М. Поэтика былин. — Москва: Изд. МГУ, 1977, 128 с.
106. Словарь иностранных слов. — Москва: Русский язык, 1986, 608 с.
107. Султанов Қ. Əжинияз поэзиясының жанрлары. — Əмиўдəрья, 1975, № 8.
108. Султанов Қ. Заманлас жаным менен. — Нəкис: Қарақалпақстан, 1972, 142 б.
109. Султанов Қ. Инсан қудирети. — Нəкис: 1992, 172 б.
110. Султанов Қ. Əжинияз — лирик шайыр. — Еркін Қарақалпақстан, 1995, 14-февраль.
111. Тимофеев Л. И. О поэтике Маяковского. Он же. О поэтике Блока. (В книге «Советская» литература) — Москва; 1964, 524 с.

112. Тимофеев Л. И. Основы теории литературы. — Москва: Просвещение, 1966, 478 с.
113. Тимофеев Л. Слово о стихе. — Москва: Советский писатель, 1987, 424 с.
114. Томашевский Б. В. Стилистика в стихосложение. — Ленинград, 1969.
115. Туйчиев У. Ўзбек шъер системалари. — Тошкент, Фан, 1981, 48 б.
116. Форобий А. Н. Шеър санъати. — Тошкент: Ғ. Гулам номидаги ада-биет ва санъат нашриёти, 1979, 68 б.
117. Хамраев М. Пламья жизни (О системе стихосложения тюркоязычных народов). — Ташкент; Изд. лит. и искуc. им. Ғ. Гуляма, 1979, 256 с.
118. Худайбергенев К. Əжинияз шығармаларында философиялық көз-қа-раслар. — Əмиўдəрья, 1990, № 3.
119. Худайбергенев К. Лирика хəм əмир. — Нəкис: Қарақалпақстан, 1971, 106 б.
120. Худайбергенев К. Дəўир хəм парыз. — Нəкис: Қарақалпақстан, 1987, 149 б.
121. Хамидов Х. Əжинияз шығармаларының қол жазбасы. — Əмиўдəрья, 1962, № 3.
122. Хамидов Х. Əжинияздың жаңа қосықлары. — Жас Ленинши, 1968, 14-март.
123. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очерклері. — Нəкис: Қарақалпақстан, 1974.
124. Хамидов Х. Шығыс тиллеріндегі жазба дəреклер. — Нəкис: Билим, 1991, 211 б.
125. Хотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиетшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. — Тошкент: Ўқитувчи, 1979, 368 б.
126. Чудаков А. Поэтика Чехова. — Москва: 1971.
127. Чудакова М. Поэтика Михаила Зощенко. — Вопросы литературы, 1978, № 2.
128. Шарафиддинов О. Алишер Навоий поэтикасининг баъзи масалалари, — Ўзбек тили ва адабиети, 1968, № 4.
129. Щербак А. М. Соотношение аллитерации и рифмы в тюркском сти-хосложении. — Народы Азии и Африки, 1961, № 2.

МАЗМУНЫ:

Кирісіңі	3
I Бап. Әжинияз лирикасының көркем сүзретлеу құраллары хәм усыллары	
1. Шайыр лирикасында троплар	11
2. Фигуралардың көркем мазмунды тереңлестіріудегі әҳмийети	43
II Бап. Шайыр лирикасындағы қосық құрылысының bazı бир мәселелери	
1. Аллитерациялар	57
2. Уйқаслар хәм олардың түрлери	71
3. Редифлер	81
Жуўмақ	90
Пайдаланылған әдебиетлар	93

Б. Генжемуратов

ӘЖИНИЯЗ ЛИРИКАСЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ

(көркем сүзретлеу құраллары хәм усыллары, қосық құрылысының bazı бир мәселелери)

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ

«Билим» баспасы, 1997